

БАЛКАНСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ФАМИЛИЯТА МУСТАКОВИ

СБОРНИК С МАТЕРИАЛИ
ОТ МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
ГАБРОВО, 18–19 СЕПТЕМВРИ 2007 Г.

GABROVO SUR LA YANTRA.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор – Пламен Митев, Ваня Рачева.....	7
Николай Жечев. Братя Димитър и Христо Мустакови и българската просвета през Възраждането	15
Мария-Тоска Шкодрева. Габровските търговци Мустакови – възгледи и обществена изява	32
Петър Тоцев. За Габрово през XVI–XVIII в.	37
Пламен Митев. За ползата от сдружаването (щрихи от съвместната дейност на братя Мустакови и х. Христо от Габрово).....	44
Иван Русев. Европейски идеи и влияния в българското търговско образование през Възраждането.....	60
Dimitrios Kontogeorgis. Greek and Bulgarian merchants at the Principality of Wallachia during the second quarter of the 19 th century. A comparative approach (Димитриос Кондогеоргис. Гръцки и български търговци във Влашкото княжество през втората четвърт на XIX век. Сравнително изследване)	80
Светлана Дончева. Мрежи и партньори: търговската къща на хаджи Януш Коста Петре от Крайова.....	92
Иво Жейнов. Стопанска специализация на Русе през Възраждането (до 1878 г.) Център на протоиндустриално манифактурно-фабрично производство (средата на XVIII – средата XIX в.).....	98
Надя Данова. Някои нови данни за братя Мустакови.....	119
Елка Дроснева. Храбрите списания, Кьопен, Мустаков и... ..	150
Даниела Цонева. По въпроса за взаимоотношенията между Васил Априлов – Димитър и Христо Мустакови.....	173
Вела Лазарова. Българският възрожденски печат за Мустакови.....	190
Никола Плавшић. Димитр Иванович Мустаков – агент и съветник кнеза Милоша и Кънажеско-сръпске агенције у Букурешту	194
Ваня Рачева. За един агент на княз Милош Обренович. Или щрих от политическата кариера на Димитър Мустаков.....	200
Ирена Узунова. Тревненският род Мустакови.....	239

Владимир Стойчев, Стефана Гаринска. Национална идентичност в мултикултурен контекст: родът Мустакови в Букурещ	243
Надя Манолова-Николова. За букурещките българи Анастас х. Георги Полизов, Добри х. Йоан Бакалоглу и Стефан Попович.....	258
Андреас Либератос. Финансиране на училищата на Балканите през XIX век. Някои бележки въз основа на примери от Пловдив и Габрово ...	266
Даниела Цонева. Габрово и габровци през XVIII–XIX век	275
Цоньо Петров. Приносът на букурещкия и одеския български център за Възраждането и Освобождението на България	305
Стефка Боева. 100 години по-късно: обратно от Дунав до Балкана по силата на Крайовската спогодба и вписването на семейство от Тулча в културния живот на Габрово.....	324
Надя Данова, Кета Мирчева, Андреас Либератос. Гръцки документи от Христо (Христофор) Мустаков	340

ЗА ЕДИН АГЕНТ НА КНЯЗ МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ. ИЛИ ЩРИХ ОТ ПОЛИТИЧЕСКАТА КАРИЕРА НА ДИМИТЪР МУСТАКОВ

ВАНЯ РАЧЕВА

В края на 1841 г. е отпечатана *Денница ново-болгарскаго образования* на Васил Априлов, която започва да се разпространява на „книжния пазар“ в началото на следващата година. В първите месеци на 1842 г. Априлов дари своята интересна книга на различни руски политици и изследователи, започва усърдно да я разпраща и на българските взаимни училища в Габрово, Карлово, Казанлък и другаде. В руската преса тя скоро получава цели шест отзива, положителни или критични (към последните принадлежи публикацията на преподавателя в Одеския лицей М. А. Соловьев в бр. 5 на *Московитянин*, която ще стане повод за *Допълнение к книге Денница*)¹. Тази популярност идва да покаже колко бързо написаното от Априлов става обществено достояние не само сред редица грамотни българи, но и сред руски отговорни фактори.

Така в края на 1841 и началото на 1842 г. Априлов за пръв път публично, чрез печатното слово, обвинява живеещите в Букурещ братя Димитър и Христо Мустакови, че не полагат достатъчно старание за Габровското взаимно училище, че разходват безотчетно и неправомерно общи парични средства, че стават причина за забавеното отпечатване на учебниците в сръбската княжеска печатница, че не са изпълнили обещанието си да дарят свои имоти в Габрово в полза на училището... През 2003-та имах възможност да обоснова своята убеденост, че тези упреци са, меко казано, некоректни, неточни и недотам основателни². А и редица автори убедително отбелязват

¹ Цанев, Д. Българската историческа книжнина през Възраждането XVIII – първата половина на XIX век. С., 1989, с. 116; Унджиева, Цв. Документи по Българското възраждане в съветските архиви. – Изв. на Института за литература, 1962, кн. XII, 133–136; Мысли за сегашно то балгарско учение. Отъ Василия Априлова. Одесса, в градска та печатница, 1847; Априлов, В. Съчинения. Подбор и ред. П. Тотев. С., 1968, 364–365, д. 54; Кларк, Дж. Ф. Библията и Българското възраждане. (Книга за духовното пробуждане на българите от Паисий Хилендарски до Петко Р. Славейков). С., 2007, с. 171, б. 26.

² Рачева, В. За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX век. – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003, 153–192. Упреците на Априлов към братя Мустакови вж.: Денница ново-болгарскаго образования. Сочинение Василия Априлова, изданное имъ на своемъ иждивеніемъ в пользу Габровскаго училища. Часть первая. Одесса. В городской типографіи, 1841, 22–24, 33–34, 97, б. 27, 99, б. 32, 100–101, б. 35; Дополнение къ книге:

реалните приноси на братя Мустакови за създаването и поддържането на Габровското училище и сполучливо ги определят като *част от механизма, който донася успех на габровската реформа*³.

През месец август 1842 г. в Сърбия е извършен държавен преврат срещу Михаил Обренович и династията на Милош, чийто дългогодишен предан служител е Димитър Мустаков, напуска временно властта.

През същата година умира героят на този текст – Димитър Мустаков. Дали изредените факти имат връзка помежду си? Днес можем само да гадаем. Но е безспорно, че упоритото тиражиране на обвинения, петнящи почтеността на виден представител на известната тогава емигрантска фамилия, е предизвикало сериозни притеснения. Особено при онова ниво на комуникации и ограничени възможности за бърза ответна реакция и влияние върху общественото мнение в посока изчистване на името.

ХАРАКТЕР НА ДОСТЪПНАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ ЗА БЪДЕЩА БИОГРАФИЯ

Кой всъщност е Димитър Мустаков? Какво знаем днес за него? Съхранена и популяризирана ли е оцелялата негова документация? Това са част от нелесни въпроси, някои от които само ще поставя тук, а на други ще се опитам да дам отговор.

Вероятно личният архив на Димитър, ако е имал такъв и е бил съхранен от непреките му наследници, е безвъзвратно загубен при избухналият на 23 март 1847 г. пожар в Букурещ, когато изгарят много от семейните и стопански имоти на фамилията⁴. Най-ранни, но и сравнително „невзрачни“ за характе-

Денница ново-болгарского образования. Сочинение Василия Априлова. Письмо автора къ господину исполняющему должность профессора в Одесскомъ лицее Михаилу Александровичу Соловьеву. Санкт Петербург. В типографіи штаба военноучебныхъ заведеній, 1842, 31–32; *Мысли за сегашно то балгарско...* 16–17, б. 1; *Априлов, В. Съчинения...*, 258–260, д. 9, 305–310, д. 22 и др.

³ *Кларк, Дж. Ф.* Цит. съч., с. 163; *Жечев, Н.* Братя Мустакови и учебното дело в Габрово през Възраждането. – Годишник. История на образованието в България. Т. 3, 1985, 22–38; *Велики, К.* Румънските влияния и приносът на българската емиграция от Влахия в създаването на български модерни училища. – Във: Страници от миналото на българския народ. С., 1987, 141–144; *Рачева, В.* Цит. съч. и пос. литература.

⁴ За пожара вж.: *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, с. 13, 17. Известна е страстта, с която мнозина от книжовните българи с развито чувство за историчност и собствена значимост, живели през XIX в., събират, подреждат, а дори и преработват своята кореспонденция и др. лична архива. Вж. напр. *Рачева, В.* За мемоарното наследство на д-р Иван Селимински. – Във: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. С., 2007, 424–437. Допустимо е и Димитър Мустаков да е сред онези, които са искали да оставят своята гледна точка за разностранните си изяви.

ризиране личността и миροгледа на Димитър Мустаков, са документите от стопански характер, засягащи натрупването и материалното благополучие на голямата емигрантска фамилия, към която той принадлежи⁵. Димитър е от поколението на гръцките възпитаници и е логично голяма част от оцелелите негови писма да са на този език. Запазените такива, адресирани до Неофит Рилски и до Търновския митрополит Иларион Критски (1821–1827; 1831–1838), са разчетени и публикувани от Ив. Снегаров. Те са свързани основно с личната съпричастност на Д. Мустаков към въпроси на новобългарската просвета и култура. Има податки за негова кореспонденция с одеските българи от 30-те години на XIX в., главно с Васил Априлов, но за съжаление тя не е издирвана⁶.

Отворена е също така възможността историците да градят представата си за образа на Димитър въз основа на „служебна“ кореспонденция, отлежала от активността му като сръбски княжески агент и личен чиновник на Милош Обренович (1815–1839; 1858–1860), близък и до руското генерално консулство в Букурещ. Тази документация е най-богата, но несъмнено и тенденциозна, често едностранчива и завоалирана поради характера на дейността му, писана е нерядко с шифър или на руски, сръбски и френски. Днес оцелялото от нея се намира в архивите на поне две съседни държави и в Русия. Издадена е незначителна част⁷. Нямаме обаче информация за неговата строго лична

⁵ Documente privind Istoria Romaniei. Colectia Eudoxiu de Hurmuzaki. IV. Rapoarte diplomatice ruse (1797–1806). Bukureșt, 1974, p. 273; *Iancovici, S.* Unele date despre familia Mustacov de la Gabrovo (1797–1850). – In: Omagiu lui P. Constantinescu–Jăsi cu prilejul împlinirii a 70 de Ani. Bucureșt, 1965; *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. С., 1996; *Велики, К.* За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – Исторически преглед, 1959, № 6 и пос. литература.

⁶ Тези писма могат да бъдат определени като официална кореспонденция и рядко съдържат сведения за по-лични моменти от биографията на братя Мустакови, в частност на Димитър. Почеркът на последния е мъчно четлив (поради което Ив. Снегаров признава, че на места в публикацията е принуден да пропусне цели изрази). Понякога документите са писани от друго лице, вер. писар и само са подписвани от Д. Мустаков. Някои от писмата са подпечатвани с кръгъл печат върху червен восък (с надпис М., сир. Мустаков(и?), или с надпис Д. М). Вж.: *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски. (Гръцки писма до него). С., 1951, с. 7, 79–80, д. 21, 118–120, д. 52. Косвени сведения за Димитър Мустаков се съдържат и в редица чужди писма: Денница ново-българского образования..., с. 97 б. 27; Мисли за сегашно то българско... 16–17; *Априлов, В. Е.* Съчинения..., 232–235, 246, 250–254, 258–260; *Шушманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. I. В. Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели. – Сб. БАН, кн. XXI. С., 1926; *Снегаров, И.* Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959; *Стобийски епископ Арсений.* Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1984.

⁷ *Петровић, М.* Финансије и установе обновљење Србије до 1842. С једним погледом на ранији историјски развој финансиског уређења у Србији. По оригиналним документима. Београд, 1897; *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. I (1813–1820). Београд, 1908; Милош Обреновић. Књ. II (1821–1826). Београд, 1909; Милош Обреновић. Књ. III (1827–1835).

кореспонденция, за приятелски писма или евентуално дневници.

Ето два примера в подкрепа на трудностите, пред които се изправя всеки, решил да попълва биографията на Димитър Мустаков.

Освен, че дейността му като агент и личен съветник на Милош Обренович и сръбски дипломат предполага мълчание по доста въпроси и лични срещи по други, по-цялостен архив на писмата на сръбския княз започва да се води едва след 1820 г., макар че копия, или т.нар. *конспекти* на важни инструкции, пращани и получавани от и зад граница, са запазени още от 1816–1817 г. Но до 1827 г. в архива на сръбския княз и държава има големи празноти, а редица съхранени документи не са издадени⁸.

Не е оцеляла цялостно и архивата на букурещкото сръбско представителство за периода преди и след 1839 г., когато на 1 юни Милош Обренович абдикира от престола. Преписката между него и наследника му Михаил Обренович (1839–1842, 1860–1868) със сръбските агенти и консули в румънската столица е намерена през 1867 г. в сандък в сградата на тогавашното сръбско консулство в Букурещ. От нея са „отбрани“ *по-важните около 50 документа* и изпратени в Сърбия⁹. Не е ясна съдбата на останалите.

И накрая, незначителна част от съхранените в руските архиви документи, свързани с Димитър Мустаков в качеството му на агент и съветник на Милош Обренович и за известен период формален служител в руското генерално консулство в Букурещ, са обнародвани¹⁰. Видно е, че документи от и за Димитър Мустаков тепърва могат да бъдат откривани в руски, сръбски и румънски, вероятно и в български архиви, да бъдат публикувани и интерпретирани.

Београд, 1912; *Крестић, В., Н. Петровић*. Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825. Београд, 1973; Грађа за историју бугарског народа из Архива Србије. I (1820–1856). Уредио Кл. Цамбазовски. Београд, 1987; *Маринковић, М.* Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновича (1815–1839). Београд, 1999.

⁸ *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. I..., V–XVIII; *Петровић, М.* Цит. съч. Пример за необнародван архивен източник, съдържащ документи и за Димитър Мустаков, е т.нар. *Протокол магистрата нахије поречке (1828–1832)*, за който съобщи на конференцията коллегата от Сърбия Никола Плавшич. Той е запазен в ръкопис и се съхранява в музей *Крайна* в гр. Неготин, Сърбия. Вж. статията тук: *Плавшић, Н.* Димитр Иванович Мустаков – агент и саветник кнеза Милоша и Књажеско-српске агенције у Букурешту.

⁹ *Петровић, М.* Цит. съч. Фондът на Књажеско-сръбската агенция в Букурещ за периода 1836–1863 г. е описан, но необнародван. *Плавшић, Н.* Цит. съч.

¹⁰ Увереността ми, че Димитър Мустаков има подобаващо „досие“ в руските архиви, се опира на някои публикации в интересната поредица „Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел“ (сер. I (1801–1815) и сер. II (1815–1830). М., 1960–1995), за които ще стане дума в статията.

ВЪЗРАСТ, ОБРАЗОВАНИЕ, СЕМЕЙНА СРЕДА

Днес нямаме конкретни данни за образованието и мястото, където е учил Димитър Мустаков. Не знаем достатъчно и за семейната му среда. Не знаем дори кога точно е роден. Ще се опитам да подреда малкото известни факти и да направя някои съпоставки, за да потърся отговори на горните въпроси.

Димитър е един от петимата синове на установилия се през последната четвърт на XVIII в. в Букурещ х. Иван Мустаков (*Йона Мустаков, Йоанис хаджи Николау Мустаков*), син на Николай Мустаков от Габрово¹¹. В редица сръбски документи го виждаме да се подписва като Димитър (Димитрий) Иванович Мустаков.

Интересна ретроспекция за пълноценното приобщаване на емигрантската фамилия Мустакови в столицата на княжество Влахия и „снимка“ на родствените връзки помежду им в средата на 30-те години на XIX в., когато Димитър е в зряла възраст, ни дава публикуван и недостатъчно интерпретиран в историографията документ. Става въпрос за отпечатаните през 1930 г. от Стоян Романски извлечения от документи по преброяването на жителите на Букурещ, извършено в края на 1835 г. Описите са направени през декември по участъци и махали, като в специални графи са отбелязани принадлежащите към болярското съсловие, вкл. със слугите и циганите, принадлежащите към търговското съсловие и към духовенството. Очаквано за едно съсловно общество, каквото е влашкото по това време, другите социални принадлежности на жителите на Букурещ са отбелязани с термина *рая*. До името на главата на всяко семейство, след номера на къщата, в която живее, са показани имената и роднинските връзки на останалите членове, вкл. децата, а също и семействата на прислугата. В отделни графи са отбелязани още народността и занаятието, от което се прехранва семейството. По онова време Букурещ се е разделял на пет градски части, именувани по цвят, имал е 78 махали, 62 432 души уседнало и регистрирано население, от които 33 135 мъже и 29 297 жени, обособени в 13 929 семейства с 10 178 къщи, 94 черкви и 25 манастира. Тъй като често ще срещаме в документи представители на фамилията Мустакови, записани като търговци и чужди поданици, предимно руски, може би е интересно да се отбележи, че към края на 1835 г. по описа от преброяването в космополитния Букурещ живеят 43 429 души, принадлежащи към търговското съсловие, от които 6983 са чужди поданици¹².

¹¹ Рачева, В. За благотворителната дейност..., 154–155, 181–183, б. 1, 6 и пос. литература.

¹² Романски, Ст. Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930, 519–667, д. 385. Вероятно има основание Дж. Кларк, който век по-късно от датата на разглеждания документ, в края на 30-те години на XX в. сравни Букурещ и ролята му за българите с тази на Цюрих за Русия: *убежище [...] и български интелектуален център, който отстъпва само на Цариград*. Вж.: Кларк, Дж. Ф. Цит. съч., с. 18.

В това море от хора откриваме и Димитър Мустаков, който живее в махалата *Курте Веке*, в къща № 791, записана като собственост на търговеца и негов брат Никола Мустаков. Последният е определен по народност като *сърбу* (за историографията това е традиционно название за българите във Влашко и Молдова през първата половина на XIX в.) и е руски поданик. В явно просторния дом на *Никола* и *Еленка* Мустакови и седемте им деца (*Янко*, *Ница*, *Никифор*, *Алеко*, *Григорий*, *Ирина*, *Ефросина*), освен слугите (едно семейство с дъщеря и трима неженени мъже), живеят и останалите му братя: *Коста* (руски поданик, търговец, сърб), *Христо* (руски поданик, рая, сърб), *Димитрие* (руски поданик, рая, сърб), както и *Анастасия вдовица на Мустаков* (сърб, рая)¹³. Прави впечатление, че през 1835 г., когато достатъчно други документи определят Димитър като занимаващ се с търговия, тук той и брат му Христо са записани като *рая*; термин, с който в описите от преброяването са отбелязани всички, които не принадлежат към болярското или търговското съсловие и не са духовници, и които упражняват друга професия, неупомената изрично. За отбелязване е, че трима от братята не са женини, макар че вече са в зряла възраст. Впечатлява също, че синовете на х. Иван Мустаков продължават да живеят под един покрив. Факт, който несъмнено е интересен за колегите етнолози и може би обяснява наложилото се в науката ни, въз основа главно на възрожденска кореспонденция, неточно и безлично название *братя Мустакови* за различни представители на семейството.

Това обаче не са единствените от фамилията Мустакови, които през 1835 г. живеят в тази централна за Букурещ махала. В изнесените от Романски данни откриваме още имена, много вероятно на чичовци, лели, братовчеди и племенници на Димитър. Така например в къща № 774 живее *Анастасия Мустаков*, с двамата си синове *Костак* и *Василак*, записана като вдовица и по националност *сърб*, а в графата за професия – *рая*¹⁴. В съседна къща, с № 789, откриваме записана като глава на семейство още една вдовица: *Еленка Мустаков*, рая, по националност *сърбу*, със синовете си *Георги* и *Николай* и с четирите си дъщери: *Мария*, *Йоана*, *Катрина* и *Аника*. В същия дом живеят още три други семейства на слуги с децата си¹⁵.

¹³ *Романски*, Ст. Цит. съч., с. 594. Вероятно Анастасия е съпругата на един от петимата братя, починалият по това време Никифор. Разполагаме и с други сведения за петима братя Мустакови, напр. от възрожденеца Атанас Иванов: *Чърти* из животът и записки на Атанас Иванов, бивший учител в Стара Загора. Пловдив, 1896, с. 20. Румънският изследовател Сава Янкович изброява имената на Никифор, Николай, Христо(фор), Димитър и Константин, но не можем да сме сигурни, че подреждането в този ред определя възрастта им. Вж.: *Iapovici, S.* Цит. съч., р. 371. А към началото на юли 1841 г. добре информираният Васил Априлов в именния *Указател* на своята Денница сочи като *братя Мустакови* само Никола, Димитър и Христофор Иванович. Денница ново-болгарскаго образования..., XII.

¹⁴ *Романски*, Ст. Цит. съч., с. 592.

¹⁵ Пак там, 594. Документи с доказателства за роднинските им връзки се откриват и днес. Това са преди всичко търговски и съдебни документи за придобиване на имоти, имуществени

Близък съсед, приятел и роднина на Димитър Мустаков и фамилията, в махалата *Курте Веке* в къща № 782 живее с жена си и дъщеря си и търговецът австрийски поданик *Йоан син на Добре Бакалооглу*, по националност *сърбу*¹⁶. Друг представител на българската емиграция, за когото имаме сигурни данни за приятелски отношения с Димитър, е *Михалаке Кифалов*, който обитава със семейството си къща № 522 в махалата *Негуцътори*. Той е записан като един от 10 376 души в Букурещ, представители на болярското съсловие и е сред немногото, чиято националност е изписана при преброяването като *българин*¹⁷.

Семейната „снимка“¹⁸ на роднините на Димитър Мустаков по същото време се допълва от други документи, наскоро съобщени от проф. Надя Данова. Това са сведения от архива на Високия диван, правителството на Влахия, касаещи отделни правни казуси и имотни сделки. От тях е видно, че в началото на 30-те години на XIX в. все още е жива майката на *Йоанис Мустаков* и баба на Димитър – *Велка хаджи Велча*; нещо повече, до 31 януари 1832 г. на нейно име е регистрирано търговско дружество. От други материали за покупко-продажба на имот (от 1831, 1832, 1834 и 1836 г.) пък научаваме името на майката на Димитър и съпруга на *Йоанис Мустаков* – *Еленка*¹⁹.

делби, търговски регистрации и др., по някои от които адвокат е Димитър, а по-късно и племенникът му Костаки Н. Мустаков. Вж.: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 156, 183, б. 10 и пос. литература.

¹⁶ *Романски, Ст.* Цит. съч., с. 593. Тази личност също не е изследвана специално и, струва ми се, в историографията досега не е обърнато внимание на документираните роднински връзки между двете габровски фамилии Бакалооглу и Мустакови. В писмо до Ю. Венелин от 17 февруари 1838 г. Ан. С. Кипиловски свидетелства, че Иван Д. х. Бакалооглу е племенник, явно по женска линия, на Димитър Мустаков. Вж.: *Унджиева, Цв.* Цит. съч., с. 150. Самият Димитър на 30 декември 1836 г. споменава в писмо до Неофит Рилски *своя племенник Йоан*. Вж.: *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 150, д. 71.

¹⁷ *Романски, Ст.* Цит. съч., с. 554. За него вж.: *Жечев, Н.* „Родолюбив и народен мъж“. Възрожденският книжовник и дарител Михаил Кифалов. – Българско възраждане. Идеи – личности – събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“. 1996–1997. Т. 2. С., 1999, 177–188; *Бояджиев, П.* Букурещки съвременници на Петър Берон. С., 2003, 107–124; *Митев, П.* Да си построим болница! (Щрихи към предисторията на Търновската болница „Св. Козма и Дамян“). – Във: Етнически и религиозни пространства на Балканите. Сб. в чест на проф. д.и.н. Цв. Георгиева. С., 2008 (под печат). Пример за сътрудничество между двамата вж.: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., 168–169.

¹⁸ За съжаление към момента не са ми известни сведения за портрети, визуални описания или снимки на представители от семейството. А външният вид и облеклото, освен всичко, са част от една символна система, която предава различни послания към членовете на общността.

¹⁹ Тези и други нови сведения вж. тук в статията на проф. *Данова, Н.* Някои нови данни за братя Мустакови. Изнесеното от нея служи да се прецизират още факти от родовата история на фамилията Мустакови, напр. годината на смъртта на бащата на Димитър, хаджи Иван. Преди няколко години предположих, че той умира преди април 1815 г., когато наследниците му си поделят имуществото. Вж.: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 183,

Видно е, че по това време Димитър Мустаков принадлежи към една многобройна фамилия, добре адаптирала се в новата си родина Влахия. Самият той през 30-те години вече е създал достатъчно стопански, политически и обществени контакти и познанства, гради своята политическа кариера, свързана с младото сръбско княжество, дал е достатъчно доказателства за ясно национално съзнание чрез заинтересованост и пряко участие в културно-просветни акции на българската общност в емиграция и на българите в Османската империя. Димитър Мустаков демонстрира безспорна начетност по теми, свързани с историята и настоящето на българите, с културно-историческото наследство и диалектното разнообразие на българския език (дори възнамерява с Петър Сапунов и още един българин да съчини *българска граматика*), както споделя с руския изследовател Пьотър Кьопен през 1822 г.²⁰ Доказуеми са също така успехите му в областта на търговията и предприемачеството (в някои документи се споменава като *руски търговец*). Не на последно място – установена, но неизследвана, е неговата адвокатска практика (а тя освен лични качества, предполага и детайлно познаване на правилата в княжествата и тънкостите за прилагането им), която вероятно успешно допълва доходите му²¹. Дали достъпните факти обаче са достатъчни, за да очертаем неговата възраст и образование?

Преки сведения за това липсват. Затова ще се опитам да възстановя липсващата биография като потърся косвени податки и близки аналогии. На 10 октомври 1811 г. в гръцкото списание *Мъдрият Хермес*, излизало във Виена, са отпечатани резултати от годишните изпити в прочутия тогава лицей *Св. Сава* в Букурещ, светско училище, известно още с името *Бейска академия*. В краткия материал четем, че *Христос Мустаков от Габрово* е положил успешно изпити по алгебра, аритметика и руски език (последното изглежда необичайно, но е логично, предвид руската окупация на двете княжества, резултат от продължаващата вече пета година руско-турска война) и

б. б. От новите данни е видно, че през 1828 г. *Йонас Мустаков* е записан в *Москва* като спомоществовател на книга. Всичко това идва да покаже, че наличната информация е все още недостатъчна за изработването на прецизно родословно дърво на рода Мустакови.

²⁰ Вукова преписка. Къ. I. Съставит. *Ль. Стојановић*. Београд, 1907, 204–209, 210–213; *Венедиктов, Г. К.* Първа страница в историята на изучаването на българския език от руски учени. – Във: *Българското възраждане и Русия*. С., 1981, 212–235; *Дроснева, Е.* Пьотр Иванович Кьопен и българистиката. – *Векове*, 1982, № 4, 78–84. Изявите на Димитър Мустаков в културно-просветната област ще бъдат частично засегнати, защото ще са предмет на друго изложение.

²¹ Адвокатската практика на Димитър съгласно сега достъпните сведения е свързана на първо място с имотни и стопански дела на семейството. И, на второ, със задълженията му като изпълнител на завещанието на габровеца Теодосий Йовчев от 21 октомври 1831 г., починал във влашката столица и дарил имоти в Габрово и Букурещ за създаване и издръжка на светско училище, и с проблемите по прилагането му. Вж. повече: *Iancovici, S.* Цит. съч., с. 371; *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 156, 160–161, 174–175, 186, б. 25.

е получил отличие от първа степен. Христо (Христофор) обаче не завършва курса на обучение през 1811 г., защото през 1813 г. е все още сред имената на учениците от лицей в Букурещ, записан като такъв за спомоществовател на гръцка антология от антична поезия (брат му Димитър още през 1807 г. е абониран за подобно христоматийно съчинение с текстове на древногръцки автори, което вероятно е използвано и като учебник: това са излезлите във Венеция два тома на *Гръцка библиотека*)²². Тези документални податки могат да ни ориентират за рожденната дата и на Христо Мустаков, за която също нямаме точна информация. Интересно е да се посочи едно съвпадение: част от писмата на Димитър до Милош Обренович, както и някои от адресите на писмата му до Неофит Рилски от 30-те години, са писани на руски²³. Не знаем кога и къде той е научил този език и възможно ли е през 1822 г. да го е ползвал при контактите си с руския изследовател от немски произход П. Кьопен в Сибиу. И дали руският или гръцкият му е бил по-необходим при документираните му контакти в руското консулство в Букурещ, тъй като някои руски генерални консули в периода, когато Мустаков е свързан с тази институция, по народност са гърци...

Възможно е Димитър Мустаков също да е учил в лицей *Св. Сава* (или другаде?) по време на руската окупация на Влахия, макар към момента това да не е документирано. В края на XVIII и началото на XIX в. Бейската академия е сред най-предпочитаните за по-заможните българи светски училища, което дава сериозна хуманитарна и практическа подготовка, съобразно изискванията на модерното време. Добре известно е, че там, в различни години, са учили възрожденци като Никола Пиколо, Атанас и Стефан Богориди (първите двама останали за известно време и като преподаватели), Васил Ненович, Петър Берон, братя Михаил и Симеон Христиди. Някои автори приемат, че в това училище са учили *около тридесет и пет младежи от български произход* до 1821 г.²⁴ Името на Димитър Мустаков не фигурира сред списъците, изготвени и коментирани от румънската изследователка Ар. Камариано-Чоран. Но архивата на учебното заведение, която тя използва, не е пълна, както стана ясно от направената от проф. Данова справка, за което ѝ благодаря сърдечно. Все пак смятам възможността за отворена, предвид традицията в семейство Мустакови да търсят за децата си качествено светско образование: през 1838–1839 г. в букурещкия лицей *Св. Сава* ще учат още

²² Данова, Н. Цит. съч. Благодаря на проф. Данова за цялостния превод от гръцки на информацията от сп. *Мъдрият Хермес*.

²³ Снегаров, И. Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 125 д. 57.

²⁴ *Catariano-Cioran, Ar. Les Académies princières de Bucurest et de Jassy et leurs professeurs, Thessaloniki, 1974. Цит. по: Жечев, Н. Букурещ – културно средище..., 123–124; Алексиева, А. Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – Studia balcanica, No 14, 1979, с. 165.*

двама представители на фамилията – Никола и Никифор Мустакови. И едва в началото на 40-те години някои от тях ще се преориентират към колежа на Атина и учебните заведения на Русия²⁵.

Интересите на Димитър Мустаков към филоложки знания, и по-конкретно към практическо овладяване на гръцки и френски език, продължават и след завършване на образованието му, ако съдим от частичните данни за книгите, които си е купувал. През 1814 г. той се абонира за *Френска теоретична и практическа граматика*, отпечатана във Виена. Две години по-късно предплаща 50 гроша и се записва спомоществател (наред с *Георгиос Тома Пешаков* и *Атанасиос Вогоридис*) на гръцки речник в 3 тома, съставен от Антимос Газис и предназначен специално за работа със старогръцки текстове. Колекцията му от гръцки речници се попълва през 1826 г. с излезлия в 2 тома във Виена речник на Константинос Кумас за работа със съчинения на антични гръцки автори²⁶. Последната ценна книга Димитър ще отстъпи преди април 1837 г. на Неофит Рилки при заминаването му от Габрово, вероятно с надеждата, че той ще продължи книжовните си занимания и трудове в полза на българския народ: [...] *нашият речник от Кума, който е необходим за вас, – пише Димитър – вземете го със себе си и когато той (поръчаният от Неофит речник на същия автор – б. м., В. Р.) дойде от Одеса, ще го задържим*²⁷. Именно общите книжовни интереси и езикови познания са едно от нещата, които, струва ми се, сближават двамата, макар Д. Мустаков да се явява един от „работодателите“ на Неофит. Последното с течение на времето, както и трудностите по уреждането на училището, продължилата само чрез писма връзка и намесата на трети лица, и лични страсти ще ги раздалечи. Но през 1836 г. те все още обмислят съвместни книжовни проекти. Димитър предоставя на Неофит Рилски възможността да си подели с Анастас Кипиловски усилията по превода от руски език на български на изпратена от Априлов енциклопедия. Осъзнавайки трудностите, защото *за енциклопедията е нужно да имате много книги на различни учени за нейното обогатяване*, той предлага на Неофит първо *граматиката на Вардалах да преведе на български, сир. българинът да предава гръцките думи, както се намират такива граматика на френски*²⁸.

По-горе споменах, че в младостта си Димитър, по свидетелство от дневника на П. Кьопен от 1822 г., храни надежда, че ще има възможност да се занимава лично (в сътрудничество с Петър Сапунов и още един неупоменат поименно българин) с писане на граматика, и то на българския език²⁹. Пред-

²⁵ Рачева, В. За благотворителната дейност..., 156–157 и пос. литература; Шишманов, Ив. Цит. съч., 240–241.

²⁶ Данова, Н. Цит. съч.

²⁷ Снегаров, И. Принос към биографията на Неофит Рилски..., 158–160, д. 78.

²⁸ Пак там, 105–108, д. 43.

²⁹ Венедиктов, Г. К. Цит. съч., 217–218.

приятие, очевидно рисковано и трудоемко при състоянието на книжовността ни в началото на 20-те години на XIX в. и несъмнено изискващо добро познаване не само на родния език. Дали нарастващата политическа и търговска ангажираност му е отнела времето, за да изпълни намерението си? Или може би е преценил, че не е достатъчно подготвен за такава работа? – ако съдим от оцелелите от неговата ръка документи, Димитър (а и не само той от това поколение българи!) рядко пише на български (но адресира и се подписва с граждански шрифт в писмата си до българските си кореспонденти)³⁰. Вероятно затова подпомага и активно съдейства на първия учител в Габровското взаимно училище да напише и отпечата своя Граматика на българския език. Възможно е обаче обяснението за проваления творчески проект да е по-прозаично и в средата на 30-те години да е свързано с влошените отношения на Димитър и Христо Мустакови с тревненеца, *канцеларист* в руското консулство в Букурещ и доскорошен бизнес партньор на семейството, Петър Сапунов³¹...

И все пак, кога приблизително е роден Димитър и на кое поколение възрожденци принадлежи? Дали можем да го „причислим“ към първото такова, което *активно се ангажира в борбите на своето време, докато до този момент подобно поведение е по-скоро изключение*? Необходимо е да поясня, че в статията използвам понятието *поколение*, без да влагам чисто биологичния смисъл на група хора, родени в една и съща година. По-скоро се придържам към интерпретацията на Франсоа Дос, който под *поколение* разбира група хора, обединени *въз основа на определено събитие, на кристализацията на определения спомен* (за него – б. м., В. Р.) *и то предимно във възрастта на политическото пробуждане*³². Струва ми се, че за поколението българи, родени в последната четвърт на XVIII в., ролята на „катализатор“ изиграва т. нар. *кърджалийско време*, разбираемо като политическа анархия, провинциално самоуправство и дестабилизация на централната власт, от една страна, и като възможност за оцеляване чрез самоорганизация за защита на общността или чрез силата на оръжието и безнаказаното лесно забогатяване,

³⁰ Този „езиков Вавилон“ може да е резултат не само на добро познаване на няколко езика. Той е белег и за българите, които са учили по необходимост езици, но главно живеейки в дадена езикова среда, без да школуват филоложките си „умения“. Интересен пример е писмо на Михаил Герман от май 1836 г. до Неофит Рилски, което е започнато на руски, продължено на гръцки и завършено на български. Вж.: *Стобийски епископ Арсений*. Цит. съч..., 43–45, д. 17. Други пък, какъвто е случаят с д-р И. Селимински, предпочитат да не пишат на български, защото никога не са го учили книжовно и изразяват по-лесно мислите си на обработения гръцки.

³¹ За конфликта между братя Мустакови и П. Сапунов вж.: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., 169–170, 189, б. 46, б. 47.

³² По-подробно в теоретичен аспект вж.: *Дос, Фр.* Ходът на идеите. История на интелектуалците – интелектуалната история. С., 2007, 51–55.

от друга. Сякаш, за да е „по-интересно“, за мнозина от предците ни, които са имали любопитството и смелостта да излязат от провинциалната затвореност на традиционното общество и да пътуват на север, в чужди земи, с „различни правила на играта“, тази епоха на „сгъстено“ съзряване е натоварена с барутния мирис на Наполеонова Европа и поредната протяжна руско-турска война. Но и с ускорен ход на времето и идеите, с предвкусване ценността на информацията...

Този своеобразен *дух на времето* неизбежно се е отразил в една или друга степен на родените през (или около) 1785 г. Неофит Бозвели и Георги Пешаков, на съответно с две и четири години по-младите – сърбинът Вук Караджич и габровецът Васил Априлов. А също на родените съответно през 1792 и 1793 г. Никола Пиколо и Неофит Рилски (той е връстник на споменатия вече руски славист и статистик от немски произход П. Кьопен), или на родените в 1795 г. Емануил Васкидович и Марко Георгиевич. Последният, заедно с по-големия Михаил Герман (роден ок. 1780 г.), братовчеди и приятели на Неофит Рилски, са особено обвързани с Димитър Мустаков поради служебните им връзки и лични ангажименти със сръбския самоук политик и княз Милош Обренович (принадлежащ между впрочем към същото *поколение*: когато през 1815 г. поема съдбата на сърбите от Белградския пашалък в своите ръце, той е около 35-годишен). Подбраните имена са на лица, чиито съдби са се допрели по някакъв повод до битието на героя на този текст. Но тъй като поколенческата близост не изисква непременно единомислие, а в *най-общи линии множество отговори на обществени въпроси, характерни за едно споделено от тези хора време*³³, между някои от тях по-често припламват искри на засегнато честолюбие и са по-скоро конкуренти и съперници, отколкото съмишленици и приятели. За да е по-пълна групата на *поколенческата принадлежност* около Д. Мустаков, несъмнено е редно да се добавят имената и на по-възрастните Стефан (1775/80–1859) и Атанас Богориди (ок. 1778–1826), Никола Палаузов (1776–1853), Райно Попович (ок. 1773–1858), Васил Ненович (неизв. – 1834), Михаил Кифалов (1783–1868), както и на по-младите Петър Сапунов (кр. на XVIII в. –1872), Петър Берон (1799/1800–1871) и Анастас Кипиловски (1802–1870)³⁴.

Но да се върнем на Димитър Мустаков. Ето една отправна точка за дотатък по въпроса за неговата възраст. Между баща му *Йоанис* Мустаков в Букурещ, Н. Д. Пачура в Сибиу (Херманщад) и *Теодорос Димитриу* в Брашов (Кронщад) се разменят често гръцки търговски писма. Някои, напр. от 5/17 март 1813 г., са от името на *хаджи Йонас и Никифорос Мустакови*, но са под-

³³ Пак там, 51–54.

³⁴ Прочуването на интересните отношения между някои от изброените имена и Димитър Мустаков, и взаимното им влияние в личен и обществен план по злободневни въпроси ще бъде предмет на друго изследване.

писани от *Димитриос Мустаков*. Това сочи, че последният е „достатъчно“ голям, според тогавашните представи, за да му бъде поверена подобна отговорност³⁵. Затова ми изглежда логично допускането, че Димитър е роден в самия край на 80-те или началото на 90-те години на XVIII в.

През 1818 г. той вече е споменаван в документи от архива на Брашов за различни финансови операции като руски поданик. Руското поданство като предимство при търговски и др. сделки в междуимперското пространство на Руската, Австрийската и Османската империя, и Дунавските княжества изглежда за семейството изпитана необходимост към конкретния период от време³⁶. Не разполагаме с данни за поданството на всички Мустакови, но тази практика явно не затваря за тях граници. Тъкмо обратното, редица представители от фамилията, установили се трайно в Букурещ, намираме записани като спомоществователи на книги ту във Виена (Никифор Мустаков за *Кратка астрономия*, 1803; същият за многотомно издание на Тукидид за Пелопонеската война, 1805–1806), ту в Москва (*Василиос Йоану Мустаков* и *Йонас Мустаков* за същото издание на Тукидид, 1805–1806, *Йонас Мустаков* за *Всеобща история*, 1828), ту в Брашов (Димитър Мустаков за *Гръцки речник*, 1826, същият за *Лечителна методика*, 1833), или в Атина (*Василиос Н. Мустаков* за редица учебници и художествена литература, в периода 1840–1841), или в Одеса (*В. Мустаков*, за *Велизарий* от Мармонтел, 1845)³⁷. Макар да не можем да сме категорични, че тези книги освен купувачи, са и четени, видна е, струва ми се, появата у някои от представителите на поне три поколения от семейство Мустакови на нов критерий за значимост, а именно духовният. Той дискретно започва да се добавя към най-старите и общовалидни белези за състоятелност и тежест в обществото.

Ето интересни примери в тази посока. Димитър и роднините му живеят във Влахия, където по него време обществото е съсловно, а голяма част от селяните са крепостни. В средата, към която искат и могат да се приобщят, преобладават все още аристократични ценности и йерархични взаимоотношения, свързани със собствеността върху земята (дълго време придобиването на такава изисква освен принадлежност към болярското съсловие и влашко поданство). В столицата Букурещ обаче обществото е по-гъвкаво и анонимно, обвързано със спекулативно натрупване на капитал и градски начин на живот³⁸. Отразява ли се тази социална динамика върху габровеца Димитър и братята му, особено с напредване на възрастта?

³⁵ Catalogul documentelor referitoare la viața economică a Țării Române în sec. XVII–XIX. Documente din arhivele statului Sibiu. vol. 2. București, 1967, 17, No 23. Цит. по: *Данова, Н.* Цит. съч.

³⁶ Повече вж.: *Велики, К.* За търговията на българските градове...; Documente privind..., p. 273; *Iancovici, S.* Цит. съч.; *Данова, Н.* Цит. съч.

³⁷ *Данова, Н.* Цит. съч.

³⁸ За тези процеси в Европа вж. интересното изследване на *Шарл, Кр.* Интелектуалците в Европа през XIX век. Есе по сравнителна история. С., 2004, 21–23 и др.

Именно желание за изтъкване на родова принадлежност можем да запоздзем във факта, че през 1803 г. *почтенеишия господин* Никифор Мустаков, ставайки спомоществовател на гръцка книга, е предпочел да се запише родом от познатото *Велико Търново*³⁹, а не от никому неизвестното тогава Габрово. Подобно косвено сведение имаме и за Димитър от началото на 20-те години, когато той временно е в трансилванския град Сибиу, на австрийска територия. Тъй като за този му престой ще стане дума и по-нататък, тук само ще поясня, че в разговори със слависта Кьопен Димитър се представил като роден в *столицата* Търново. Или поне така пише на 29 ноември 1822 г. известният изследовател на славянските народи Й. Копитар на своя приятел В. Караджич. Обяснението на тази „неточност“ обаче може да се окаже свързано не само с хипотетично желание на Димитър да представи произхода си за „аристократичен“, колкото с нагорещени страсти около повода за търканията между сърбина Караджич и българина Мустаков по същото време. А именно: стремеж на последния да представи по-вярно диалектното богатство на българския език пред руския висок гост. Също и да уязви сръбския начинаещ амбициозен филолог (и набеден по това време за политически противник на Милош Обренович) в очите на австрийските и руските му ментори именно на „професионална“-та му територия⁴⁰...

Разполагаме с още интересни податки за стремежа на Димитър и братята му да се отличават по ранг (а защо не и с богатство и знания?) и да украсяват имената си с титли и епитети в публичното пространство. И как да не го правят, когато обществото, в което живеят, вярно „чете“ тези знаци? В началото на 1830 г. Сърбия получава гаранция за автономните си права чрез султански ферман. Милош Обренович обича да „тълкува“ посвоему на сръбския народ новите придобивки и за целта на 25 януари с.г. свиква Скупщина, където в театрална и помпозна обстановка обявява между другото, че сънародниците му вече могат *със сръбски паспорти да пътуват и продават стока* по цялата Османска империя. Нещо повече, скоро той започва да раздава благороднически титли, макар такова право да липсва в султанския ферман, а и руският посланик в Цариград Рибопиер да е против въвеждането на *болярство* в Сър-

³⁹ Данова, Н. Цит. съч.

⁴⁰ Вукова преписка. Къ. I..., 204–205, д. 58. Изказвам своята искрена благодарност на доц. Иван Първев за превода на немските писма на Копитар до Караджич. Вж. и *Никитин, С. А.* Вук Караджич и Россия. – Нова и новейшая история, 1964, № 3, 27–28. Отношенията между сръбския просветител и политик Вук Ст. Караджич и българите на служба при Милош Обренович, за които има достатъчно документални податки, не са изследвани задълбочено. Вж.: *Игъатовић, Ђ.* Прилог проучавању Вукових веза са бугарима. – Във: Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку. Къ. VI. Београд, 1964, 68–89; *Кларк, Д. Ф.* Цит. съч., с. 62. Частично и главно от позицията на сръбската историография и гледната точка на Караджич, без прецизиране на историческите факти, тези отношения са представени и от *Конев, И.* Вук Караджич за българите и европейската българистика. С., 2007.

бия⁴¹. От писмо с дата 24 септември 1836 г., саморъчно подписано от княжеския съветник Димитър Мустаков, научаваме, че с декрет № 1624 на Милош Обренович от 12 октомври 1830 г. той и братята му са дарени със *Сръбско Дворянство* и през изтеклите шест години, до датата на документа, Димитър ги е покровителствал като *сръбски поданици*. Дори в свое отсъствие оставял за наместник на княжеската Агенция брат си *Христофор Иванович*⁴².

Вероятно сръбското *дворянство* е причина Димитър и брат му Христо да започнат да се подписват, когато предплащат абонамента на някои български книги, по интересен начин. Например през 1836 г. в списъка на спомоществателите на Анастас Кипиловски за превода на историята на руския автор Иван Кайданов четем имената на *Благородни господари Братя Мустакови Г. Г. Димитрий и Христо*⁴³. А през 1840 г. ще се запишат за предплатените пет броя от Месецослов на Христодул Костович (Сичан-Николов) като *Благородни господари братя Мустакови, търговци*⁴⁴. Интересно е да се отбележи, че след смъртта на Димитър през 1842 г. и прекъсването на служебните връзки със Сърбия поради смяна на династията⁴⁵, Хр. Мустаков ще започне да се подписва в някои предплащани от него издания като *влашкия болярин питар г. Христофор Мустаков* – например още през 1843 г. в географията на Константин Фотинов⁴⁶. И преди това Христо видимо се е

⁴¹ *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. III..., 153–161, 185–186, 189–193. Уточнение за характера на привилегиата на собствени паспорти внася Марко Георгиевич, също доверен служител на Милош, когато отказва да съдейства на Неофит Рилски за получаване на сръбски паспорт, каквато молба явно е получил от братовчед си. На 6 юли 1837 г. той пише от Букурещ: *За паспорт сръбски що ми писуваши, това не може да биде, нити може що да ти помогне и не са сербето в това право да давая в турско на турски подданици нихни парспорта...* Вж.: *Стобийски епископ Арсениј*. Цит. съч., 68–70, д. 33.

⁴² Грађа за историју бугарског народа..., с. 82, д. 79.

⁴³ Кратко начертание на всеобщата история. На российскийят език, сочинено от професора г. Ивана Кайданова, а от росийският на славено-болгарският наш език, преведено и в найновата история допалнено от Анастаса Стояновича Кипиловскога, урожденца казанскога в Болгарий, и посвящено г. Иоанну Добрьову х. Бакалоглу. *Weltgeschichte*. В Будим, в Университетската кралевска типография, 1836 лято; *Радев, Т.* Обществениите слоеве у спомоществателите на някои от най-ранните български старопечатни книги. – Год. на Българския библиографски институт „Елин Пелин“, 5, 1955, с. 143.

⁴⁴ Месецослов или календар вечний. Собран от различни други украсен сос многу назначения потребни секому человеку и издан на болгарски за потреба на единородните от Христодула К. Х. Сичан-Николов. В Букурещ, в типографията на Захария Каркалеки и сина его, 1840. Дословно същото намираме и през 1843 г. във *Всеобща география за децата* на Иван Богоров, макар че тогава Димитър вече не е между живите. Примерите могат да бъдат допълвани с още български издания, които те са подпомагали.

⁴⁵ *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 159, 185, б. 18.

⁴⁶ Общо землеописание вкратце за сичката земля. Преведено от греческий на славено-болгарский език умножено же с разпространением и прибавлением многоразних потребних областей и сега перво на свят издано трудом Константина Г. Фотинова. С.[самоковец]. Смирна, в типографии А. Дамианова, 1843.

приобщавал по-плътно във влашката столична среда: през 1836–1837 г. той е сред членовете на Градския съвет на Букурещ, а през 1840 г. е избран за допълнителен член на новосформирания Търговски съд там⁴⁷.

Редно е да се отбележи още нещо. Макар да не сме сигурни кой от двамата е по-голям – Димитър или Христо, прави впечатление, че докато е жив, Димитър държи да приобщава именно този свой брат в повечето от начинанията си. Причините могат да са различни: незначителна разлика в рождениите дати, бизнес партньорство, сходство на характерите – едва ли е нужно да гадаем. Двамата вървят заедно не само в търговските сделки. Достатъчно документи говорят, че именно Димитър привлича Христо в близки, главно стопански, но и политически отношения с Милош Обренович. И накрая – двамата са „рамо до рамо“ във всички начинания около създаването и устройването на Габровското взаимно училище⁴⁸. Или поне Димитър държи нещата да изглеждат така. Защото едно по-детайлно вглеждане в отпечатаната от Ив. Снегаров гръцка кореспонденция на Неофит Рилски показва, че автор на повечето писма и двигател за решаването на постоянно възникващите проблеми около училището е Димитър Мустаков. Общо от около 23 писма, едва 13 са подписани формално от двамата, макар за поне три от тях да е видно от съдържанието на текста или от печата, с който са подпечатани, че са писани само от Димитър. А в периода отпреди 6 април до след 12 септември 1835 г. Христо е в Брашов, вероятно на лечение и е очевидно, че Димитър движи самостоятелно не само делата около училището: *Христо не отсъства от баните и с това ми носи големи мъчнотии, понеже сам съм и имам много работа*, споделя той с Неофит Рилски⁴⁹. Едва ли констатираното е точен аналог с отношенията между Васил Априлов и по-възрастния от него сънародник Никола Палаузов, използвани от по-дейния Априлов и за демонстриране на тежест и единомислие по редица въпроси от обществена значимост. Но този факт заслужава ако не анализ, то поне отбелязване.

Така представен дотук, Димитър Мустаков може да изглежда като космополитен интелектуалец от епохата на „постевропейското“ Просвещение с енциклопедични познания и възможности, и завидни контакти. Влязлата в научно обръщение документация обаче упорито „притиска“ историците, традиционно робуващи на архивите, да представят Димитър Мустаков и

⁴⁷ Рачева, В. За благотворителната дейност..., 156–157, 183–184, б. 11 и цит. литература.

⁴⁸ Пак там. Обръщенията към Димитър или Христо в запазената и публикувана кореспонденция също не ни дават податки за възрастта им.

⁴⁹ Снегаров, И. Принос към биографията на Неофит Рилски..., 74–76 д. 18, 79–80 д. 21, 81–82 д. 23, 84–85 д. 25. И други съвременници на описваните събития, напр. Александър Полизу и Цвятко Недев, са забелязали, че двигател на активността на фамилията по български злосторни проблеми е Димитър Мустаков. Вж. повече: Снегаров, И. Цит. съч., 131–132, д. 60; Шишманов, Ив. Цит. съч., с. 210.

като политик. И по-точно като типичен умел дипломат от 20-те и 30-те години на XIX в., когато границите между шпионаж и дипломация лесно се размигат. Време, когато в европейски мащаб неписаните „правила на голямата игра“ постоянно се променят от силните на деня, а хората и на Балканите все повече започват да се интересуват от политика, отколкото когато и да било преди това. Достъпната информация дава възможност засега да проследим не толкова вижданията и разбиранията на Димитър Мустаков по отделни политически въпроси, колкото някои аспекти от личната му политическа кариера. Тук подробно ще бъдат коментирани в този смисъл само първите две десетилетия на XIX в.

ПЪРВИ КОНТАКТИ С МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ

През август 1815 г. Милош Обренович подписва примирие с везира Марашли Али паша и така легитимира властта си над Белградския пашалък. Целенасочено той започва да се оградява с доверени лица. Умело подбира своите бизнес партньори, но особено внимание обръща на платените си служители и чиновници, обикновено оправни и грамотни балканци, сред които австрийски сърби, българи, гърци. Той не забравя и финансовото си подигуряване, като откупува от турските власти и поставя под свой контрол за кратко време почти всички приходоносни източници на територията на Сърбия (митници, пристанища, поема и събирането на всички данъци), скоро „протяга ръка“ и към доходоносни пера извън пашалъка. Постепенно, по сполучливия израз на сръбския историк и познавач на сръбско-българската проблематика Кл. Дамбазовски, *година след година турската власт изчезвала, а сръбската се увеличавала, но около личността на Милош*⁵⁰.

Особено важен „механизъм“ в машината за печелене на пари ще се окаже Белградската митница, която в началото на XIX в. прилича на *една малка балканска асоциация*⁵¹, в която са групирани търговци и комисионери от съседните балкански земи, за да осигурят безпрепятствено транзитиране на стоките си. В контактите помежду си те си служат с гръцки език, а често и с турски. От началото на 1816 до ноември 1820 г. митницата се управлява от Наум Ичко. След него единадесет години постът е поверен на х. Никола

⁵⁰ В началото самоукният Милош управлява Сърбия сякаш успешно прилага принципите на търговец-посредник: печели, защото образно казано, с едната ръка дава, а с другата взема, като и от двете страни иска процент. Повече за първите години от управлението му вж. *Гавриловић, М. Милош Обреновић. Књ. I...*; *Дамбазовски, Кл. Привредне везе бугара с Кнежевином Србијом у доба кнеза Милоша Обреновића и уставобранитеља. Београд, 1986, 26–28; Петровић, М. Цит. съч., с. 217.*

⁵¹ *Дамбазовски, Кл. Цит. съч., с. 29.*

К. Бързак. Но скоро той остава само формален консул, който следи за общия товаропоток, защото предвидливият Милош още в началото на буреносната за Балканите 1821 г. отделя длъжността управител (*базарджанбаша*, главен митничар) и я поверява на свои изключително доверени лица. Както може да се очаква, в задълженията на управителя освен стопански и търговски задачи, ще влизат поверителни мисии и лични поръчки на Милош. Пръв на този пост е назначен банскалията и братовчед на Неофит Рилски – Марко Георгиевич. Дали можем да търсим тук посредничество за създаване на контактите на сръбския княз с Димитър Мустаков? Засега няма такива податки, макар че двамата българи добре се познават и нерядко си сътрудничат⁵².

В сръбската историография началните връзки на Димитър Мустаков с Милош Обренович се свързват с интересите на сръбския княз в търговията със сол и храни от Влахия и със закупуването на мошии там. Джамбазовски обобщава писаното преди него: [...] *известният български търговец Димитър Мустаков, родом от Габрово, който имал търговски дела в Букурещ, най-напред е имал само стопански връзки с Милош, а след това станал негов търговски агент при руския консул в Букурещ, за да стане накрая агент на Букурещката агенция на Княжество Сърбия*⁵³. Това по същество е вярно, но не дава конкретна информация кога и къде първоначално са се кръстосали техните отношения. И все пак известно е, че именно с натрупаните огромни средства от търговията със сол (за което Милош получава монопол едва през 1829 г. по време на руската окупация на Влахия и след назначаването на ген. Дибич за главнокомандващ) сръбският княз ще започне да купува мошии, като „пикът“ на тази дейност е в началото на 30-те години⁵⁴. А първите контакти между княза и младия Димитър са доказано по-ранни, поне от 1818 г.

⁵² Пръсната информация за този доверен служител на сръбския княз вж.: *Петровић, М.* Цит. съч., с. 368; *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. III...; *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски...; *Стобийски епископ Арсениј*. Цит. съч.; *Џамбазовски, Кл.* Цит. съч.; *Грађа за историју бугарског народа...*

⁵³ *Милић, Д.* Букурешка агенция и српско-влашка търговина сољу. – *Историјски часопис*, књ. 17, 1971, с. 355; *Џамбазовски, Кл.* Цит. съч., с. 22, 31; *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. II..., с. 556. Не бива да ни учудва преплитането на търговията с дипломатията и шпионажа. Дори Волтер посвещава прочутата си драма *Заира* на незначителен търговец. Последният, докато философът е в Англия, му осигурявал подправките. Същият *мистър Фалкнер* скоро се отличил като един от талантливите дипломати на кралицата не къде да е, а в Цариград. Цит. по: *Шишманов, И.* Сравнителна литературна история на XVIII в. (Английска, френска и немска литература). Т. 3. Избрани съчинения. С., 1971, с. 208. Още вж.: *Полк, У.* Съседни и чужденци. Основи на външната политика. С., 2002, с. 202, 206, 214.

⁵⁴ *Nistor, J.* Relațiile principilor Carageorghe și Miloș Obrenović cu Țara Românească. – *Memoriile secțiunii istorice*. București, 1945, Seria III, tom. XXVII, 338–347; *Dărdală, J. D.* Moșiile dinastiilor sârbești în România – *Revista istorică română*. București, 1946, vol. XVI, fasc. III, 273–281; *Jancovici, S.* Din legăturile lui Miloș Obrenović cu Țara Românească. – *Romanoslavica*. București, 1962, t. V, p. 165.

Следователно трябва да ги търсим по-скоро в бизнеса със сол. И може би в архивата на *търговска къща Хаджи Януш* от Крайова? Румънският изследовател С. Янкович пише за податки в кореспонденцията на М. Обренович с цитираната търговска къща, които се отнасят още от 1817 г. до проявен интерес към търговията със сол. Намесени са и имената на влашките боляри барон Стефан Мейтан (с когото после Милош ще има стопански и съдебни разправи) и барон Христофор Сакеларий. По същото време фамилията Мустакови също има контакти с този партньор. Именно в архива на х. Януш проф. Данова откри наскоро ръкописно обявление за набиране на спомоществатели за книга от 1816 г., сред които е и Димитър, както бе споменато по-горе в текста⁵⁵. Тези сведения не са атестат за категоричен извод, но дават посока за бъдещи търсения.

Като не забравяме голямото значение на покровителството и връзките в обществото, което изследваме, да потърсим втори възможен посредник за запознаването и препоръчването на Димитър Мустаков на сръбския княз в началото на управлението му. Такъв може да се окаже друг братовчед на рилския монах Неофит (бъдещ пръв преподавател в Габровското взаимно училище) – Михаил Герман. Благодарение на него Милош установява контакт с Влахия и Молдова веднага след края на второто сръбско въстание, за да поддържа връзка с тамошната сръбска емиграция, както и с влашки търговци⁵⁶.

В този случай обаче линията, по която трябва да се насочат бъдещите архивни дирения, не е свързана само със стопанска и търговска предприемчивост, но и с дипломация. И по-конкретно, с връзките на двамата българи с руското генерално консулство в Букурещ. Както е добре известно, в политически план управлението на Милош Обренович до 1833 г. протича основно в дипломатически преговори с Високата порта за вътрешната уредба на Сърбия. Неизменен посредник в тези преговори е Русия, но по правило императорът предоставя сръбския въпрос на своите представители в Цариград. Тази тактика вероятно не е избрана случайно, все пак изграждането на автономна християнска държава в балканските граници на Османската империя е прецедент. Вероятно затова руските посланици получават инструкции за главните въпроси, а за детайлите (кой бе казал, че „дяволът“ е в подробностите?)

⁵⁵ Jancovici, S. Din legăturile lui Miloş..., с. 164; Данова, Н. Цит. съч. Съществуват още податки, че този търговец от Крайова поддържа сериозни контакти със Сърбия. Когато през лятото на 1821 г. „аферата“ на етеристите във Влахия ще доближи своя предизвестен край, един от главните участници и посредник при преговорите първо с Карагеорги, а след това и с Милош, Георгиос Олимпиос, ще помоли именно хаджи Януш да се погрижи за семейството му. Ако загине. Вж.: Стојковић, Д. Чучук Стана (1795–1849). Жена Хајдук Вељка и грчког народног хероја Георгакиса Олимпиоса. – Във: Ж. Лазућ, Д. Стојковић. Чучук Стана. У книжевности и историји. Неготин, 1999, с. 183.

⁵⁶ Цамбазовски, Кл. Цит. съч., с. 31.

се споразумяват с Милош и Портата след протяжни преговори с посредничеството на руските дипломати в Букурещ или чрез сръбски *депутати* в Цариград, а най-често чрез специални доверени лица, какъвто нееднократно се явява М. Герман⁵⁷. Дори се твърди, че той препоръчал на сръбския княз най-сигурното средство за постигане на немислимото – наследствена княжеска власт на християнин в границите на абсолютната монархия на Махмуд II, а именно: *холандският ключ*, т.е. холандски дукати⁵⁸.

Засага не са известни много документи за началото и характера на връзките на Михаил Герман и особено на Димитър Мустаков с руското консулство в Букурещ. Не е съвсем ясно как още през 1815 г. Герман получава доверието на Милош и успява да го убеди да започне тайни постъпки пред руското правителство, още докато преговаря с местните турски власти⁵⁹. Но е документирана една сетнешна показателна оценка на руския външен министър граф Неселроде, споделена в лично писмо до главнокомандващия втора армия ген. И. Дибич. В послеписа на писмото от 6/18 ноември 1829 г. четем: *Правилно постъпихте, драги графе, не предавайки Герман на сръбите. Този човек ни служеше с най-голямо усърдие и вярност, за да го по-жертваме. Аз не мога да повярвам, че е искал да ни предаде*⁶⁰... Цитат, сам по себе си красноречив.

За статията е по-важно да се хвърли известна светлина върху контактите на Димитър с представителите на Русия в княжествата. Тъй като информацията е оскъдна, това са само предварителни бележки. Вече бе споменато, че част от роднините на Димитър, вкл. и той, са руски поданици и че баща му пребивава, а може би и живее известно време в Москва. Благодарение на скоро популяризираните документи е известно, че през 1811 г. в Букурещ изгаря *ханът на руския поданик Мустаков*⁶¹. Причина за пожара е складираният

⁵⁷ Гаврилович, М. Милош Обреновић. Књ. I..., с. X; Цамбазовски, Кл. Цит. съч., с. 31. Този ловък, на моменти циничен и неизменно прагматичен герой, е типичен представител на успешната балканска политика от първата половина на XIX в. Той също чака своя биограф. Две пристрастни скици вж. у: Караџић, В. Михаило Теодоровић Герман. – ВЪВ: Животи српских војвода и других знаменитих срба. Б., 1961, 208–210; Иванов, Й. Михаил Герман. – ВЪВ: Избрани произведения. Т. I. С., 1982, 188–191.

⁵⁸ Гаврилович, М. Милош Обреновић. Књ. III..., 15–16. Сполучливият израз има установен граен аналог в международната политика по това време, т.нар. френски *таен портфейл* – безотчетен фонд за подкупи. И макар портфейлът да е „френски“, практиката е позната и в Англия, където дългогодишен министър обичал да се хвали, че познава цената на всяка съвест. Полк, У. Цит. съч., с. 361, 368; Шишманов, И. Сравнителна литературна история..., с. 52.

⁵⁹ Укова преписка. Књ. V. Београд, 1910, с. 308. Иванов, Й. Цит. съч., с. 189.

⁶⁰ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел. Сер. II (1815–1830). Т. 8 (16), октомври 1828 – юли 1830. М., 1995, 397–400, д. 146.

⁶¹ Данова, Н. Цит. съч. и пос. литература.

там барут, а по време на война и руска окупация едва ли всеки във влашката столица може да съхранява (или продава?) барут. На следващата, 1812 г. по свидетелство на Димитър Мустаков намираме неговия брат Николай принуден от обстоятелствата (допускам, че е свързано с Наполеоновото нахлуване в Русия) да се оттегли временно от Москва към р. Волга⁶². Логично е за коректни и „проверени“ търговци със стопански интереси в Русия, да е бил лесен достъпът и до руското консулство. Известно е също, че някои българи работят като преводачи в генералното консулство в Букурещ или заемат други длъжности там в първите десетилетия на XIX в. Въпросът не е изследван специално, но и Петър Сапунов, и Михаил Кифалов (дватама се познават отрано с Димитър) сами свидетелстват за това, подписвайки се понякога като *канцеларист* или дори *губернски секретар*⁶³. Косвени податки за свързаността на Димитър Мустаков с някои от руските представители във влашката столица имаме за периода след 1818 г., когато името му е намесено сред посредниците за установяване на връзка между Милош Обренович и дейците на нелегалната гръцка организация *Филики етерия*. По-категорични тези сведения стават след 1820 г., когато в някои документални публикации той е определян като *сръбски депутат при руския генерален консул в Букурещ*⁶⁴. Но затова ще стане дума по-долу. И накрая, контактите на Димитър с представители на консулството са документирани около перипетиите по изпълнението на депозираното там завещание на габровеца Теодосий Йовчев⁶⁵.

Следващият интересен момент е свързан с изясняване на въпроса като какъв Димитър работи за Милош Обренович. В кои сфери на дейност е ангажиран и дали не е по-скоро лично предан на княза, отколкото на сръбската държава, която между впрочем, в първите години от обвързването на Димитър Мустаков с Милош, още не е субект на международното право. Възможно ли е той да възприема службата си при сръбския княз като част от ограничените възможности българите по това време да се занимават „професионално“ с политика? Или ситуацията е по-прагматична и нещата опират до личен интерес и финанси? Когато от дистанцията на времето историкът търси причини или ясни обяснения, нерядко лесно ги открива. Но да се правят прогнози въз основа на непълна, неясна и/или погрешна информация, е най-несигурното от всички действия в „разузнаването“. Да видим все пак какво казват достъпните документи.

Разполагаме с писмо от 25 февруари 1833 г., в което свищовски граждани съобщават на сръбския митрополит Петър Йованович, че са научили

⁶² Рачева, В. За благотворителната дейност..., с. 183, б. 8.

⁶³ Селимински, И. Съчинения. Подбор и ред. Р. Димчева, Н. Кочев. С., 1989, 360–361; Кларк, Дж. Ф. Цит. съч., с. 77, 100; Бояджиев, П. Букурещки съвременници..., с. 108.

⁶⁴ Внешняя политика России... Сер. II (1815–1830). Т. 5 (13) януари 1823 – декември 1824. М., 1982, с. 793; Сер. II (1815–1830). Т. 6 (14) януари 1825 – декември 1826. М., 1985, с. 883.

⁶⁵ Рачева, В. За благотворителната дейност..., с. 161.

от *вашия* (т. е. сръбският – б. м., В. Р.) консул Димитър Мустаков, че Сърбия има нова печатница⁶⁶. През същата, 1833 г. в две книги, едната гръцка, а другата – българска, Димитър сам е предпочел да бъде изписан в качеството на спомоществовател като: *Димитриос Мустаков агент на Сърбия*, или като: *Благороднейший и почтеннейший Г. Димитрий Мустакович, агента Сръбский*⁶⁷. Тъй като книгите са публични, това е, от една страна, оповестяване на обвързаността му със Сърбия и Милош Обренович, а, от друга, „открехване вратичка“ към представата, която изследваната личност има сама за себе си. Последното е много трудно за коментиране предвид характера на наличната документация от и за Д. Мустаков. Три години по-късно, през 1836 г., в писмо от Букурещ до Милош Димитър се е подписал като *Кнежески съветник*⁶⁸.

Васил Априлов през 1841 г. характеризира Димитър Мустаков със „задната дата“, в средата на 30-те години на XIX в., като *букурещки представител на бившия* (абдикирал в 1839 г. – б. м., В. Р.) *сръбски княз* Милош Обренович. А в писмо от 13 април 1838 г. до Юрий Венелин пояснява, че Димитър заема същата длъжност, като тази на Михаил Герман: *агент на Сърбия*. Можем да цитираме още едно свидетелство на съвременник и добър познат на Димитър – живеещият в Букурещ Ан. С. Кипиловски. Пак през 1838 г., и отново в писмо до Венелин, той пише за Д. Мустаков като за *княжеско-сербскому советнику Сербской агенции в Валахии*⁶⁹.

Този привиден хаос в служебната номенклатура на Димитър Мустаков не е само терминологичен и може да бъде „изчистен“, ако се вземат предвид някои подробности. Едва след фермана от януари 1830 г. Милош Обренович успява да прокара възможността за свое, макар и нелегитимно представителство. Както често прави, той чете „между редовете“ на султанския документ и оповестява, че досега сърбите са били *безусловни поданици и роби* на турската самовластна държава, а сега *ставаме самобитен народ, чийто права султанът, със своя хатишериф, пред целия свят тържествено*

⁶⁶ Грађа за историју бугарског народа..., 23–24, д. 23. Този документ е интересен не само, защото дава информация за дейност на Димитър по подпомагане отпечатването на български книги още преди тези за Габровското училище, факт, установен в науката (Вж.: *Бойчева, В.* Отпечатване на български книги в сръбски печатници през 1833–1859 г. – ИИБКМ, 14 (20), 1976, 213–243). Но е и доказателство за навлизане на нови термини по това време в българското общество. Ако се доверим на теоретичите, нюансите в значението на думите понякога е белег за по-широки промени в мисленето на хората.

⁶⁷ Гръцката книга е *Лечителна методика* на френския хирург Лъороа. А българската е популярната през Възраждането *Аритметика* на Христати Павлович. Повече вж. у: *Данова, Н.* Цит. съч. *Радев, Т.* Цит. съч., с. 143, б. 2.

⁶⁸ Грађа за историју бугарског народа..., с. 82, д. 79.

⁶⁹ *Денница ново-болгарскогo образования...*, с. 99, б. 32; *Априлов, В.* Съчинения..., 259–260, д. 9; *Унджиева, Цв.* Цит. съч., с. 150.

признава⁷⁰. Така, в резултат на Източната криза от 20-те години на XIX в., сръбският княз и умел политик ще изгради своя държава с всичките ѝ общопризнати авторитети: владетел, народно събрание, църква, съд, изпълнителна и финансова власт, полиция и войска, и на финала: дипломатически представители – последното преди да е получил формалното право да води самостоятелна външна политика. Както пише Н. Плавшич, работил с описа на архива на сръбското представителство във Влахия, на 25 октомври 1835 г. Милош получава ферман за основаване на Княжеско-сръбска агенция в Букурещ с правомощия за двете княжества. Формално институцията е с прерогативи само в областта на търговията. Обхватът на дейност и начинът на работа обаче е уреден с акт на М. Обренович от 29 февруари 1836 г. Щатът на агенцията е от агент (или консул), секретар и още двама служители. Това е потвърдено през март с.г. и от Махмуд II. Първи управител е познатият вече Михаил Герман⁷¹.

Междувременно от август 1831 г. до основаването на агенцията през 1835 г. ролята на главен агент (или съветник) на Милош Обренович в Букурещ изпълнява Димитър Мустаков. В периода от 1836 до май 1837 г. той не заема длъжност в Княжеско-сръбската агенция. Но сведенията сочат, че продължава да служи на сръбския княз. Следващата информация за „служебната кариера“ на Мустаков е свързана с решение на Милош от 31 май 1837 г., с което той го назначава отново за *съветник* в агенцията. Вероятно това се налага, защото М. Герман, който запазва длъжността си, временно се връща в Сърбия. Освен че ще го замества в задълженията му, докато отсъства, габровецът ще поема и всяка извънредна работа, която възникне. Нещо, което е правил и досега. Цитираният документ е интересен и защото съдържа оценката на сръбския владетел за Димитър: *същият Мустаков, който от началото – пише Милош – по всяко време и обстоятелства Ни служи*. И още, защото той е *човек, който там* (в Букурещ – б. м., В. Р.) *има познанства и разбира тамошните обстоятелства*⁷².

Интересно би било да видим как Димитър Мустаков е заслужил през годините тази висока оценка от своя „работодател“ и ментор. Всъщност задачите, които М. Обренович възлага на Димитър и другите си служители като него, се менят според ситуацията и приоритетите на момента. Тук ще

⁷⁰ Гавриловић, М. Милош Обреновић. Къ. III..., 153–161.

⁷¹ Плавшић, Н. Цит. съч.; Џамбазовски, Кл. Цит. съч., с. 31; Nistor, J. Цит. съч., с. 348; Петровић, М. Цит. съч. Келтската дума *ambactus*, от която произлиза английското *ambassador*, означава просто *слуга* или *роб*. Думите *агент* и *агенция* могат да се изведат от латински със значение на *представител* и *представителство*. Днес може би бихме използвали и определението „лобист“. Вж. Полк, У. Цит. съч., с. 355.

⁷² Плавшић, Н. Цит. съч., б. 12; Грађа за историју бугарског народа..., 89–90, д. 88, 90 Прил. № 88.

проследя достъпните факти от първите две десетилетия на XIX в. Една от първите грижи на Милош, след като получава през 1815 г. от Белградския паша легитимност на „пръв между равни“ сред сръбските кнезе, е да се отърве от опасната конкуренция в лицето на популярния вожд на първото сръбско въстание. „Мисия“, която, може би, импонира и на Русия. Карагеорги и повечето от съратниците му след 1814 г. живеят в Бесарабия, Влашко или Молдова и чакат удобен момент да се върнат в Сърбия. От април 1816 г. в продължение на девет месеца сръбският войвода е поканен от Александър I в Петербург, където дори му е поръчан портрет (по ирония на съдбата, той ще се окаже „предсмъртен“) ⁷³. Руският император има възможност да опознае честолюбивия, амбициозен и авторитетен, но и трудноконтролируем сръбски лидер. Вероятно и Карагеорги е направил своите изводи: главният, – че не може в този момент да разчита на официална Русия за освобождение на Сърбия. Затова и лесно е вербуван от дейци на *Филики етерия* скоро след завръщането си в Бесарабия. Убит е на сръбска земя на 12 срещу 13 юли 1817 г. по тайна заповед на Милош ⁷⁴, връщайки се в родината, за да подготвя съвместно с гърците въстание... Веднага след това сръбска Скупщина признава Милош за наследствен върховен княз на Сърбия.

Сериозното разузнаване (както и сериозната наука) изразходва много време, изисква пари и усилия. За да е наясно със замислите на противниците си, Милош поддържа скъпа мрежа от частни агенти, куриери и други доверени служители. В началото повечето от тях не са сърби, макар да не липсват и такива. Важно е да се отбележи, че сред най-доверените лица на сръбския княз са българите Марко Георгиевич (освен че е *главен митничар* в Белградската митница, той осъществява и връзката с руското консулство във Виена в качеството на *бечки политически агент*, участва и в депутации в Цариград), Пантелеймон хаджи Стоило (наследява първия на постове му в Белградската митница и Виена и дългогодишно посредничи при предаване на ин-

⁷³ Стойкович, Д. Цит. съч., 169–173.

⁷⁴ От кого ли се е учил Милош на политическите умения за оцеляване и планомерно постигане на поставената цел? Жената на Карагеорги е *кумица* на съпругата на Милош, а двамата са воювали заедно в първото въстание. Това обаче няма да му попречи да действа без скрупули, ако трябва да заздрави властта си, а чрез нея и автономията на Сърбия. Когато обаче през 1831 г. опасностите са поотминали и синът на Карагеорги със семейството си пристига на границата на Сърбия, Милош нарежда да им се осигурят достатъчно пари от личните му средства, настанява ги в своя къща в Кралево (Влахия), а през следващите години ги премества в моцията Пояна. В грижите за осигуряване удобства на изгнаниците е ангажиран и нашият Димитър Мустаков. Въпреки многократните молби, Милош така и не разрешава на Александър Карагеоргиевич да се върне в Сърбия. Това става възможно едва при сина му, през лятото на 1840 г., след двадесет и седемгодишно изгнание, когато Михаил Обернович го назначава за член на Белградския окръжен съд. А на 15 април 1841 г. го определя за поручик и свой адютант. Повече вж.: Петровић, М. Цит. съч., с. 396, 400, 402; Стойкович, Д. Цит. съч., 174–175.

формация от и за Д. Мустаков), споменатият неколкократно Михаил Герман и, разбира се, Димитър Мустаков (по-късно се включва и брат му Христо, като двамата най-често действат във Влахия и Молдова). Любопитно е да се проследят детайлите на тази мрежа, но за този текст това не е необходимо.

Освен чисто търговски и стопански ангажименти, първите политически задачи на Димитър, поставени от страна на Милош Обренович, са свързани именно с наблюдение за придвижването на „овдовялата“ след смъртта на Карагеорги сръбска емиграция и съвпадат по време с разрастване дейността на гръцката нелегална *Филики етерия*. А също и проучване намеренията и своевременно информиране за замислите им. Тази дейност му спечелва прозвището *шпионин*⁷⁵ в определени среди на живеещи в Земун или Виена сърби, оказали се временно (или трайно) в опозиция на Милош. Събирането на информация за постъпките на определени хора в случая може да се определи като вид „тактическо“ разузнаване от страна на сръбския княз, който трябва да оправдае пред Портата крайните си действия срещу свои политически противници и бизнес конкуренти. Но най-вече иска да мотивира пред императора настояването си емигрантите да бъдат заселени навътре в Русия, за да не могат да плетат интриги срещу него. С такава мисия дори е пращан в Петербург Михаил Герман. Димитър Мустаков е сред тези, които осигуряват подходяща информация за мотивите в дългите писма на Милош до руските политически фактори⁷⁶.

Този, който събира от свое име и предава на друг информация за трети лица, „рисува“ да бъде определен като най-обикновен интригант. Разликата между действията на частните лица и „правителствения“ шпионаж, ако може така да се определи разузнавателната мрежа на Милош, се състои в методите и главно в размах⁷⁷. Стойността на тази информация зависи от уменията на конкретния човек, който обикновено познава езиците, обичаите, географията... Често той трябва да пътува, за да я открива и събира⁷⁸. Друг път

⁷⁵ В разгара на битка разузнавачът традиционно е *войник*. Когато съществува напрежение, но няма конфликт (каквато е ситуацията между Милош и напусналите страната негови противници), той обикновено е *шпионин*. *Полк, У*. Цит. съч., с. 251. Всъщност епитетът е документиран в цитираното и коментирано по-горе писмо на слависта Й. Копитар до В. Караджич от 29 ноември 1822 г. Вж.: *Вукова* преписка. Кв. I..., с. 205. Едва ли Караджич обаче има основание да обвинява други в подобно „подхлъзване“, след като самият нееднократно предлага подобни услуги главно на Русия. Вж.: *Внешняя политика России...* Сер. II (1815–1830). Т. 4 (12), март 1821 – декември 1822. М., 1980, с. 197, д. 74; *Карасев, В. Г.* Вук Караджич и Россия. – Във: *Славянское источниковедение*. Сб. статей и материалов. М., 1965, 218–227, д. 3.

⁷⁶ *Внешняя политика России...* Сер. II (1815–1830). Т. 1 (9), ноември 1815 – септември 1817. М., 1974, 517–518, д. 157. Повече вж. у: *Стојковић, Д.* Цит. съч., с. 171.

⁷⁷ За принципите на разузнаването и шпионажа вж. у: *Полк, У*. Цит. съч., част V.

⁷⁸ Вероятно и с политически поръчки, освен заради стопански сделки, пътува и Димитър Мустаков. За момента сведенията са епизодични, за да ни дадат по-голяма яснота. Но е интересно да се спомене изнесената в този сборник информация, датирана от 6 ноември

интересните „обекти“ живеят временно в Букурещ, като напр. застаряващият съратник на Карагеорги, сега с чин полковник и руска пенсия, който още не бил оставил политиката. По сведения на информирания руски консул в Букурещ А. Пини през лятото на 1819 г. във влашката столица той създавал интриги против сръбския депутат Михаил Герман и искал да заеме неговото място. Опитите му да се включи през следващата, 1820 г. в подновените опити за създаване на гръцко-сръбски съюз за съвместни действия, като замяне за Сърбия, пропадат поради намесата на някои интриганти⁷⁹. Дали източникът на информацията визира тук и Мустаков, не знаем. Но, както ще видим по-долу, той е в течение и участва по същото време в подобни акции, пряко свързани с опитите на Фидики етерия да привлече сръбския княз за съвместни действия.

Както може да се очаква, не разполагаме с достатъчно конкретни данни за тази дейност на Димитър Мустаков. Но явно е бил търсен за събиране и анализиране на информация (качества, необходими и за адвокатската му практика), ако съдим по писмо от 7 януари 1837 г., разменено между Йоан Стаму от Крайова и Кирияк Стаму от Одеса, в което първият се оплаква, че не е успял да научи къде се намира длъжникът му Атанасиос Ненович. Затова потърсил помощ, но дори и Мустаков не успял да го информира⁸⁰. Откога и като какви се познават Димитър и Атанас, и дали този документ отразява и лични елементи в отношенията им, сега е трудно да гадаем. Но е факт, че след пет години Атанас Некович ще се опита неуспешно да „натопи“ Димитър Мустаков като един от главните организатори на Втория браилски бунт (1842)⁸¹.

Трудно е, докато събираме парченцата от биографията на агента Мустаков, да не попаднем в плен на свои стереотипни представи и предразсъдъци⁸²,

1826 г. за негово пътуване от Цариград до Букурещ. Catalogul documentelor referitoare la viața economică a Țării Române în sec. XVII–XIX. Documente din arhivele statului Sibiu. vol. 2. București, 1967, p. 485, No 2407. Цит. по: Данова, Н. Цит. съч. По същото време в османската столица пристига и Михаил Герман, но от Петербург. Вероятно носи на сръбската дипломация и решенията, подписани в Акерман по същото време. Вж.: Внешняя политика России... Т. 6 (14)... с. 676, д. 236.

⁷⁹ Повече у: Ари, Г. Л. Етеристкое движение в России. Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. М., 1970, с. 257, б. 36.

⁸⁰ Сега се надява да получи информация от своя приятел Герман, агент на Сърбия, който се очаква да пристигне. Вж. Данова, Н. Цит. съч. За споменатия длъжник Атанас Некович (ок. 1770/80–вер. 1849), вж.: Бояджиев, П. За личността и обществената дейност на Атанас Некович. – Векове, 1981, № 5; Рачева, В. Руският политически фактор и българската идея за автономия (1806–1829). – Минало, 1999, № 1, 37–43.

⁸¹ Романски, Ст. Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842 г. – Сб. БАН, т. 14, 1921, 71–74, 107, 111. Немските документи от разпита на Некович са коментирани от Велики, К. Браилските бунтове 1841–1843. С., 1968, 120–121, б. 134.

⁸² Преди повече от половин век американският социален психолог Гордън У. Олпорт пише, че стереотипите съдържат едно убеждение, докато предразсъдъците се състоят от убеждение и същевременно от фиксирано мнение, които обикновено включват нравствен компонент. Повече вж. у: Джордано, К. Културни групови стереотипи и предразсъдъци. Критичен раз-

актуални за „злободневието“ на прехода от тоталитарно към демократично общество. Политическата история често е по-многопластова, отколкото изглежда на пръв поглед. Невинаги е лесно да бъде обективно изследвана. Затова ще дам кратък пример за меродавните правила в Голямата игра (незначителна част от която са Милош и Мустаков) от биографията на популярния писател Даниъл Дефо. До 1864 г. той вероятно е бил известен (и сред българите!) главно заради романа си *Животът и необикновените, изумителни приключения на моряка Робинзон Крузо, родом от Йорк* (1719). Тогава обаче един от биографите му открива архивни материали, от които се вижда, че Дефо е изпълнявал години наред длъжност на таен правителствен агент. Вербуван е от министъра на торите Р. Харлей (нали политиката е *мръсна работа?*), докато е прекарвал година и половина в затвор *с най-грозни престъпници*. Писателят и журналист поел задължение *да смекчава опозиционната полемика против правителството, да обработва общественото мнение, да създава настроения между избирателите* и пр., все неща, нетипични за Балканите в края на XVII и началото на XVIII в., но „ежедневие“ за парламентарна Англия. Поучителната история не свършва тук: Дефо като *човек ту на това, ту на онова правителство*, станал *важна политическа персона* и се отличил като посредник в преговорите за обединението на Шотландия с Англия. Дори описал и издал историята на тази уния (1709), а след като се оттеглил от активната политика, започнал да пише *Всеобща история на търговията* (!)⁸³. Ако трябва да извлечем поука, то тя е, струва ми се, че идеалът за историка си остава да не идеализира, нито да осъжда, но да се опитва да разбере мисловните нагласи и ценности на предците.

ДИМИТЪР МУСТАКОВ – НАБЕДЕН ЗА ЕТЕРИСТ?

През пролетта на 1818 г. връзките на етеристите със Сърбия, прекъснати след убийството на Карагеорги, са подновени. Известна посредническа роля в преговорите от лятото и есента на 1820 г. играе Димитър Мустаков⁸⁴. Ще я проследя по-подробно, доколкото е възможно към настоящия момент, тъй като в литературата битуват не съвсем точни твърдения относно неговата съпричастност към революционната организация *Филики етерия*⁸⁵. Бил ли е

мисъл в етнологична и социологична перспектива. – Във: Власт, недоверие и наследство. Скептична антропология. С., 2006, с. 289, 290, 297, 298.

⁸³ Шишманов, И. Сравнителна литературна история..., 98–102.

⁸⁴ Тодоров, Н. Филики етерията и българите. С., 1965, с. 55, 56, б. 97, 59.

⁸⁵ Тодоров, Н. Освободителните движения на Балканите и ролята на българите в тях. – Във: В памет на акад. М. Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. С., 1974, с. 123; Мирчева, К. Братя Мустакови. – Във: Кой кой е сред българите XV–XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. С., 2000, с. 177.

Димитър член или симпатизант на гръцката нелегална организация, чиято история и днес предизвиква спорове и съмнения? Или името му е отлежало в документи единствено поради връзката му със сръбския княз и водените с него преговори? Едва ли може да се отговори еднозначно, още повече като се има предвид написаното дотук за характера на неговите служебни ангажименти към Милош. Но да тръгнем от началото.

В 1814 г., вероятно през септември (тогава се открива и Виенският конгрес!), в Одеса Николаос Скуфас, Атанасиос Цакалов и Емануил Ксантос създават поредната гръцка организация с благозвучното име *Дружество на приятелите*, или *Филики етерия*. В първите години тя е ограничена в рамките на Южна Русия и прилича по-скоро на масонска ложа, отколкото на революционна структура⁸⁶. И не бива да се бърка със създаденото година по-рано в Атина легално общество, поставило си за цел да разпространява просвещението сред гърците и да събира старини. Атинската организация се назовава *Филомузос Етерия (Общество на приятелите на музите)*, а за неин председател е избран английският филолог Фредерик Норт⁸⁷. Одеската *Филики етерия* не бива да се смесва и с основаната през януари 1815 г. във Виена трета организация, наречена също *Филомузос Етерия*, но по инициатива на Й. Каподистрия и под патронажа на Александър I, и със зле прикрита цел да изझे инициативата от английските филелини. Каподистрия дори организира сред присъстващите на Виенския конгрес аристократи събиране на средства в полза на гръцкото просвещение, където, както можем да се досетим, най-голям дарител се оказал руският император⁸⁸.

Учудващо за нелегална организация, но от ранния период на съществуване на *Филики етерия* са запазени достатъчно документи, които дават информация за нейния числен и етнически състав. Макар че още от 1817 г. в обществото започват да влизат гръцки търговци и гърци аристократи, принадлежащи към руската офицерска и чиновническа среда, практически към февруари с.г. броят на членовете на организацията не превишава двадесет души(!) и всички те (освен двама) по това време се намират в Русия. В архива на етериста П. Секерис са оцелели служебен списък на членовете на тайното общество и *посветителни писма* (вид анкети за новите членове,

⁸⁶ Ари, Г. Л. Историография *Филики етерия*. – Новая и новейшая история, 1964, № 3, с. 61; Етеристкое движение в России..., 167–168; Новогреческое Просвещение и Россия. (К постановке проблема). – Във: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Балканские исследования. Вып. 9. М., 1984, с. 306, 308–309; *Нарочнишкий, Л. Н.* Греческое национально-освободительное движение и Россия. – Вопросы истории, 1980, № 12, с. 59.

⁸⁷ Ари, Г. Л. Етеристкое движение..., с. 180.

⁸⁸ Ари, Г. Л. Етеристкое движение...; Греческий вопрос во внешней политике России (1814–1820 гг.). – История СССР, 1978, № 3, с. 146; Новогреческое Просвещение и Россия..., 308–309.

съставяни при встъпването им), съдържащи данни за професията на завербувания, сумата на първоначалната му вноска, време и място на приемането му в организацията. Те са в основата на изследване за персоналният състав на *Филики етерия* за целия период на съществуването ѝ, направено през 30-те години на ХХ в. от гръцкия историк В. Мексас. Неговият „списък“ съдържа имената на 541 активни етеристи. Списък на 692 души отпечатва и първият историк на организацията Филимон, в приложение към том първи на второто издание на своя труд за гръцката революция. Изследванията не са ми познати, но предвид характера и дейността на тайното общество до пролетта на 1818 г. (когато центърът е преместен в Цариград и е направена реорганизация с цел масовизиране на структурите), смятам за малка вероятността Димитър Мустаков да е сред тях⁸⁹.

Възможно ли е Димитър да е бил привлечен в тайното общество „по линия“ на българския му произход и самосъзнание? Доказано е включването на българи както в отрядите на Тудор Владимиреску и Александър Ипсиланти през пролетта на 1821 г., така и масово българско участие в боевете за гръцката независимост в Морея през 1821–1828 г.⁹⁰ Не са ми известни документи, които да причисляват Димитър към посочените събития. Изключение правят крайно тенденциозните показания на Ат. Некович от ноември 1842 г. (дали тогава Димитър не е вече починал?) пред австрийския консул в Букурещ, където със задна дата немного ясно и трудно проверимо е намесено името на Мустаков и на починалия през 1829 г. племенник на Атанас – Александър Некович⁹¹.

Далеч по-несигурна е обаче изворовата материя, що се отнася до установяване привързаността и съпричастността на българите към идеите на гръцката нелегална структура от създаването ѝ до началото на въстанието⁹² (т.е. именно в периода, който тук разглеждам). Известно е, че мястото и ролята на българските земи в плановете на етеристите се менят неколкостранно и се

⁸⁹ Както пише съветският изследовател Г. Арш, за съжаление, за последните три години от съществуването на организацията (1818–1821) са запазени и изследвани само откъслечни данни за членския ѝ състав. Вж.: Арш, Г. Л. Етеристко движение..., с. 15, 183, б. 18. 210; Историография *Филики етерия*..., с. 61; *Нарочницкий, Л. Н.* Цит. съч., с. 60.

⁹⁰ Повече за участието на българи в Гръцкото въстание вж.: *Тодоров, Н.* *Филики етерия*...; *Тодоров, Н., В. Трайков.* Българи участници в борбите за освобождението на Гърция 1821–1828. С., 1971; Сб. 150 години от Гръцкото въстание. 1821–1828. С., 1973.

⁹¹ Подробно вж.: *Велики, К.* Браилските бунтове..., 120–121, б. 134; Политическата дейност на българската емиграция във Влахия в първите две десетилетия на XIX в. – Във: Страници от миналото..., с. 70, б. 78, б. 79.

⁹² *Кисимов, П.* Кратък очерк на въстанията на българите за освобождение през последните четири века до Освободителната война в 1877 г. Шумен, 1999; *Цончев, П.* Из стопанското минало..., с. 607; Из общественото и културно минало на Габрово. Габрово, 1996, 285–287; *Генчев, Н.* Възрожденският Пловдив. С., 2007, 81–83; *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 2. Общественополитически живот в Сливен и Сливенско. С., 2002.

прецизират едва в навечерието на въстанието, при това без да се постигне консенсус. Вербуват се хора с военни умения или богати търговци, някои от които открито се гърчят⁹³. Първите българи са привлечени към организацията през 1817 г. Те могат да се определят като „професионални“ военни с богат опит от участие като доброволци в руско-турските войни и живеещи по това време във Влахия, Молдова или Бесарабия. Сред тях се откроява името на каминара (началник на княжеската гвардия на влашкия господар) Сава Бимбаши. Той е въввлечен в началните планове на етеристите от авантюриста граф Никола Галатис, който всъщност пръв започва да разширява етническият състав на организацията чрез вербуването, което извършва „под носа“ на властите и консулите в Дунавските княжества в продължение на повече от година през 1817 и 1818⁹⁴. През 1817 г. драгоманът на руското посолство в Яш Георгиос Левендис, грък от Пелопонес, включва във *Филики етерия* Хаджимихалис⁹⁵. Друг виден етерист, Афанасиос Секерис, установява в началото на август с.г. в Рени контакт с щабс-ротмистър, офицер от щаба на втора армия Димитър Ватикиоти, който, макар и грък по произход, се ползва с голям авторитет сред българските преселници в Бесарабия и именно на него се разчита за набиране на средства и активното им участие в бъдещи бойни действия⁹⁶.

⁹³ Любопитни са действията на Васил Априлов. През юни 1841 г., двадесет години след началото на Гръцкото въстание, той споделя публично своя принос за финансиране на гърците, желаещи да се сражават за родината си. Пише, че в качеството си на *ефор* дарил значителна сума и дори предоставил обширно помещение от своя *завод за водка*, за да подготвят заминаването си. Вж.: Денница ново-болгарского образования..., с. 75. Че този жест на Априлов не е спонтанен, свидетелства неговата дългогодишна обвързаност с гръцката община в Одеса и особено с гръцкото Търговско училище там – факти, които авторът „свенливо“ премълчава. Вж.: *Арнаудов, М.* Васил Е. Априлов. Живот и дейност. Съвременници (1789–1847). С., 1971, 116–117; *Ари, Г. Л.* Греческое коммерческое училище Одессы в 1817–1830 гг. (Из истории новогреческого Просвещения). – Във: *Общественные и культурные связи народов СССР и Балкан XVIII–XX вв. Балканские исследования*. Вып. 10. М., 1987, 3–62; *Кларк, Дж.* Цит. съч., 156–157.

⁹⁴ Случаят *Галатис* е много интересен и показателен не само за началната история на *Филики етерия*, но и за информираността и отношението на руските власти на най-високо ниво към замислите и намеренията на гръцкото тайно общество в онзи момент. Повече вж.: *Ари, Г. Л.* Етеристкое движение...; *Иовва, И.* Бессарабия и греческое национально-освободительное движение. Кишинев, 1963, с. 49, 51.

⁹⁵ Левендис, който в периода април – юни 1817 г. временно управлява руското консулство в Яш, има пряко участие по същото време и в акцията по нелегалното прехвърляне на Карагеорги в Сърбия. *Вурнас, Т.* Филики етерия. – *Новая и новейшая история*, 1964, № 3, 37–38; *Ари, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 189, 190, 193; *Camariano, N.* L'activité de Georges Olimpios dans les principautés Roumaines avant la révolution de 1821. – *Revue des études sud-est européennes*. Т. 2, 1964, № 3–4, 439–440; *Стојковић, Д.* Цит. съч., с. 174.

⁹⁶ Повече за Димитрий Павлович Ватикиоти (ок. 1792–1820) вж. у: *Ари, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 207, б. 25, 266, б. 62; *Кнобеев, В.* Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972, с. 173, 177.

Това, което знаем за българската среда и контакти на Димитър Мустаков в първите две десетилетия на XIX в., макар да е крайно недостатъчно и да не предreshава въпроса, не ми дава сериозни основания да продължавам да „търся“ името му в документацията на и за *Филики етерия* до реорганизацията ѝ от 1818 г. Едно бъдещо по-задълбочено издирване в гръцки, румънски, сръбски и руски източници ще прецизира изводите за началното му включване в плановете на етеристите. Но към днешна дата допускам за по-вероятно привличането му да е свързано не толкова с лична ангажираност с идеите и целите на гръцкото тайно общество, колкото с ангажиментите му към сръбския княз Милош Обренович. Затова ще се опитам да хвърля известна светлина върху преплитането на „служебната“ дейност на Димитър Мустаков с банскалията Михаил Герман и с дългогодишния дипломат, детайлно познаващ региона – руският генерален консул в Яш и Букурещ Александър Ал. Пини. Ето някои факти и съпоставки в подкрепа на горното.

През пролетта на 1818 г. центърът на *Филики етерия* се премества от Одеса в Цариград и се създава ново ръководно тяло, т.нар. *Архи*. Цялата година е белязана от важни промени. Етеристите започват да разпространяват структурите на организацията и сред гърците в Османската империя, като особено важните области за бъдеща дейност се разделят по географски признак. За всеки регион е избран *апостол*. През септември в Букурещ пристига определеният за работа във Влахия и Молдова *апостол* Пендедека и в качеството си на руски търговец (удобно прикритие за конспиративна дейност!) представя на консула Пини препоръчително писмо от външния министър граф Каподистрия, издадено преди повече от шест месеца. Подновяват се и усилията за постигане на договорка за съвместни военни действия със сръбския княз. Всъщност много факти говорят, че от края на 1818 и през първата половина на следващата година започва вербуване и на редица руски чиновници, повечето от гръцки произход, заемащи възлови служби по границата с Молдова и в консулствата и вицеконсулствата в княжествата⁹⁷. След неуспешните опити да бъде официално привлечен и Каподистрия, начело на организацията през април 1820 г. застава Александър Ипсиланти. Той е млад, роден е през 1792 г. в османската столица (може би е „врѣстник“ на Димитър Мустаков?), притежава военен опит (от 1817 г. е с чин генерал-майор от руската армия), никога не е бил в Гърция и не познава добре сънародниците си. Но принадлежи на популярна фанариотска фамилия, а името му се свързва с руския император Александър I. Това се оказва достатъчно за Ксантос и Манос, за да му поверят в разрез с правилата на организацията еднолична власт по непосредствената подготовка на предстоящо въстание⁹⁸.

⁹⁷ *Арш, Г. Л.* Етеристкото движение..., с. 195, 200, 205, б. 20, 206, 224, б. 4; *Вурнас, Т.* Цит. съч., с. 38; *Иовва, И.* Цит. съч., с. 48.

⁹⁸ Историята на *Филики етерия* след поемането на ръководната роля от Александър Ипсиланти не е детайлно изучена, много документи не са запазени или не са издирени. Повече вж. у:

Тази засилена активност трудно може да остане незабелязана. Особено от политик като М. Обренович, който, лавирайки умело между етеристите, Русия и Портата, ще успее да извлече сериозни дивиденди от очертаващата се източна криза. За да е в течение на плановете за готвено въстание и същевременно да следи нюансите в политиката на своята покровителка Русия, Милош активизира своята разузнавателна мрежа, особено място в която заема неговият съветник и агент в Букурещ М. Герман. В усилието да бъде добре информиран, сръбският княз не се спира пред нищо: използва в контактите си с етеристите свои довчерашни противници (какввто е Георгиос Олимпиос), дори назначава в Канцеларията си (от 1820 до 1822 г.) един от активните етеристи, Георгиос Евагелидис. Последният знае турски и сред главните му задачи е да посредничи за осъществяване на връзка с белградския паша. Скоро обаче, поради бърза промяна в плановете, той става един от посредниците при преписката на Милош с Герман и руския консул А. Пини⁹⁹. От този период имаме и първите сигурни податки за ангажираност на Димитър Мустаков в мрежата на контакти и „пазарлъци“ между ръководството на *Филики етерия* и Милош Обренович. Допускам, че неговата роля става по-„видима“ след заминаването през 1820 г. на Герман за Цариград в качеството му на посредник между руския посланик Г. А. Строганов и сръбските *дютати* там по преговорите за регулиране привилегиите на сърбите и наследствената власт на Милош. Както бе изяснено по-горе, двамата добре се допълват и в бъдеще все по-често Мустаков ще замества Герман.

След като през юни 1820 г. Ал. Ипсиланти получава от Александър I отпуск *по болест*, той се заема с непосредствената подготовка на въстанието. За целта на стагията не е нужно да се проследяват усилията му за набиране на пари и за съгласуване на действията с тези на Али паша Янински, който от юли с.г. води реална война със съюзерена си Махмуд II; не е необходимо да се коментират и действията, предприети за проучване на настроенятия сред влашкото и българското население предвид плануваната развръзка¹⁰⁰. Важно е обаче да се открият настойчивите опити за договаряне с Милош Обренович.

През юли отново са потърсени услугите на цитирания по-горе сърбин Стефан Живкович, който трябва да замине в Сърбия, за да сключи сръбско-гръцки съюз. Пътуването му е осуетено, но едва ли само поради нечии *интриги* в Букурещ. Дори да бе осъществил мисията си, той едва ли щеше да изпълни поставената задача, предвид отношенията му със сръбския княз

Ариш, Г. Л. Етеристкое движение..., с. 209, 225–228, 235, 238, 242 и др.; Греческий вопрос..., с. 153; Историография *Филики етерия*..., с. 58.

⁹⁹ Маринковић, М. Цит. съч., с. 10, 27–28; Стојковић, Д. Цит. съч., 171–172.

¹⁰⁰ Ариш, Г. Л. Етеристкое движение..., с. 245, 255–258; Иовва, И. Цит. съч., с. 59.

и предприетата от последния тактика на изчакване и протакане¹⁰¹. Затова Е. Ксантос се насочва към Димитър Мустаков и през септември с.г. го снабдява с 1000 гроша (гр.), които да отнесе в Сърбия¹⁰². Вероятно освен парите Мустаков е получил и писма, адресирани до Милош. За важноста на мисията му косвено свидетелстват податките за ролята, която етеристите отреждат на Сърбия в предстоящите събития. Уточняваният неколкократно през септември и октомври в тесен заговорнически кръг конкретен план предвижда на всяка цена въстание на сърбите, което да предшества гръцкото. Някои от понапористите етеристи (или по-безотговорни?), напр. българинът Сава Бимбаши (известен още като *Савва Фокиано*), който по същото време е получил 8000 гр. за „текущи разходи“, конкретизира смели идеи. Той предвижда сръбските войски да се насочат към Босна и България. По-интересно е направлението в българската територия. Сръбската войска ще се раздели на две части: едната ще напредва към Ниш и София, а другата – на север, към Видин и о. Ада кале, покрай Дунав (не можем да отречем географските му познания!). Ако за 1820 г. това изглежда на някого нереално, то след почти 60 години, както знаем, ще бъде осъществено по руски план¹⁰³.

Но да се върнем на Д. Мустаков. Според писмо на същия Сава Бимбаши от 16 октомври *пратеникът* Мустаков още не е заминал за Сърбия под удобния и трудно проверим претекст за размирни и опасни пътища. Понякога в политиката очевидното бездействие може да донесе повече дивиденди, отколкото непремерената активност. Ако изпреварим събитията, ще установим, че Милош Обренович от самото начало на преговорите няма намерение да се обвързва с планове за въстание, напротив, привидно се вслушва и съобразява със засилващия се натиск от руска и турска страна, преследвайки свои цели¹⁰⁴. Можем, струва ми се, да твърдим уверено, че Димитър Мустаков е запознат с тази тактика, предвид частичната роля, която има в преговорите, и с оглед на прецизно установения канал за съвременна връзка през Земун, в който участва и споменаваният в този текст Марко Георгиевич.

Не знаем дали Мустаков е пътувал до Сърбия през есента на 1820 г., но явно резултатите от посредничеството му не са били задоволителни за

¹⁰¹ *Ари, Г. Л.* Етеристское движение..., 256–257; *Тодоров, Н.* Филики етерия..., с. 56.

¹⁰² Това е само малка част от сумата от 45 000 гр. (събрана за два месеца в Одеса!), която Ипсиланти предава на доверения си помощник Е. Ксантос за организиране на непосредствената подготовка. *Тодоров, Н.* Филики етерия..., с. 56, б. 97, 59.

¹⁰³ *Бобриков, Г. И.* Въ Сербии. Изъ воспоминаний о войне 1877–1878 гг. СПб, 1891. За плана на каминаря Сава Бимбаши вж.: *Иовва, И.* Цит. съч., с. 64; *Ари, Г. Л.* Етеристское движение..., 264–267, 275–276.

¹⁰⁴ Интересни съвети в тази посока от Цариград му дава М. Герман: да ласкае пратениците на Ипсиланти и да се представя за негов приятел, но да не подписва нищо. *Гаврилович, М.* Милош Обренович. Къ. I..., с. 269, 463 и др.; Милош Обренович. Къ. II..., 14–16; *Тодоров, Н.* Филики етерия..., с. 56; *Стојковић, Д.* Цит. съч., 179–180.

ти по окупация на Влахия и започналите репресии там. Това допълнително изостря напрежението около посланика Г. А. Строганов, който е оставен да реагира, без да е получил конкретни инструкции от своите „началници“. На 6/18 март 1821 г. той докладва на канцлера Неселроде за свои разговори с лица, близки до някои министри на Високата порта. От тях научил, че в писмата на Ипсиланти и на *руския търговец Димитър Мустаков* (взети от попадналата в турски ръце преписка на първия с Милош) се твърдяло, че въстанието в цяла Гърция, сигнал за което, по думите на Ипсиланти, е размирието на Владимиреску, е подготвяно в Русия и се поощрява от нейното правителство. Слуховете за съдържанието на писмата потвърдил косвено и намиращия се в столицата сръбски агент Михаил Герман. Строганов споделя с Неселроде удивлението си, че само няколко дни преди това турските министри осведомили сръбските *депутати* за подробностите в прихванатата кореспонденция на Ипсиланти. Нещо повече, Портата имала намерение лично да предостави на Строганов доказателства за приведените по-горе *факти* единствено с цел, за да го убеди в *съществуването на интриги*, целящи злепоставянето на Русия¹⁰⁹.

Естествено руският посланик докладва на Неселроде и за мерките, които е предприел за ограничаване на разрастващия се скандал (за да се дистанцира напълно от версията за съпричастност към размириците, Русия ще положи доста усилия). Първо, изпратил ново писмо до сърбите, в което призовавал Милош „да седи мирен“ и да следи за поведението не само на поверената му провинция, но и на частни лица. А на генералния консул в Букурещ наредил *да бъде до последния момент там, където са и законните власти*, при които е акредитиран. Повторил указанието да се придържа към *предишната твърда линия*, като му *поръчал да наблюдава поведението на Мустаков* и даже да конфискува „бумагите му“, *ако у турците се появят по-основателни подозрения*¹¹⁰. Едва ли само първият прочит на този интересен документ оставя усещане за нещо недоизказано. Какви са тези „документи“ на Мустаков, за които става дума? И които могат да бъдат или да не бъдат конфискувани в зависимост от степента на основателност на турските подозрения?

Вероятно „ключът“ е в документацията на Александър Александрович Пини и в архивите на руското генерално консулство в Букурещ и Яш, публикувани само епизодично. Пини е роден през 1756 г. и в периода 1812–1817 г. е генерален консул в Молдова, а в 1817–1822 г. – генерален консул във Влахия, след което излиза в оставка. И той, и сменилият го на поста в Яш А. Н. Пизани, са гърци и вероятно съчувстват на гръцкото освободително движение, както допуска Г. Арш. Но тук въпросът не е в очакваното съчувствие. А в това, че

¹⁰⁹ Внешняя политика России... Т. 4 (12)..., 50–52, д. 12, 632–634, б. 44.

¹¹⁰ Пак там.

по време на кариерата си в княжествата консултът осъществява не само руската политика спрямо Сърбия, но е в течение и на редица политически акции на дейци на *Филики етерия* (напр. на Н. Галатис, Г. Олимпиос) и неведнъж се налага да ги спасява от компрометиращи (тях и консулството!) ситуации или дори от затвор и присъди¹¹¹. Защо да не допуснем, че е съвсем наясно и с действията на Димитър Мустаков, а също и с мотивацията му? Още повече че Мустаков ще продължи да работи за Милош съгласувано с руското консулство, макар и временно преместено на австрийска територия.

Как завършва историята с набеждаването на Димитър Мустаков на най-високо „държавно ниво“ за един от главните съзаклятници? Десетина дни след първата вест за прихванатата от турските власти преписка между А. Ипсиланти и Милош Обренович, на 17/29 март, Строганов изпраща в Лайбах на Неселроде и копие от въпросните документи, четири на брой, вероятно получени по официален ред от турския външен министър Хамид ефенди. Съдържанието им накратко е следното. Единственият датиран текст е писмо на А. К. Ипсиланти до Милош от Кишинев от 7/19 януари 1821 г., в което му предлага да обсъди с негово доверено лице (не е споменато име, но датата насочва към мисията на А. Папас) сложилата се обстановка¹¹². Следващите два документа са съответно военна клетва и *Прокламация* с призив за обединение на всички християни в готовност за обща борба за освобождение от османска власт. Последният документ е може би най-съдържателен и представлява текст на *условията между Гърция и Сърбия* за един *настъпателен и отбранителен съюз*, включващ конкретни задължения при военна обстановка. В това донесение на руския посланик (който е в Цариград от 1816 г. и вероятно бързо се ориентира в ситуацията) вече не се споменава името на Димитър Мустаков.

Разполагаме и с отговор на граф Неселроде под формата на няколко секретни депеша до управляващия Южна Русия граф Ланжерон от 2/14 април с.г. Но преди да ги коментирам, е редно да се уточни следното. От 1816 г. руското Външно министерство се управлява фактически от двама души, различни по своите лични и делови качества: Иоанис А. Каподистрия и Карл В. Неселроде¹¹³. Вероятно това е удобство за Александър I и за същността на провежданата от него политика. Но в нашия случай се оказва и „нож с две

¹¹¹ Внешняя политика России... Т. 1 (9)..., с. 782; *Ариш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 192, б. 42, б. 43, 193, 195; *Стојковић, Д.* Цит. съч., 176–177.

¹¹² Тук и по-долу съдържанието е предадено по публикацията във: Внешняя политика России... Т. 4 (12)..., с. 643, б. 73. В писмото четем: *ако Сърбия изрази готовност да встъпи в борба с врага, когато това бъде сметено за удобно, аз обещавам да изпратя в Сърбия един от моите братя или някой друг толкова знатен човек с военни сили и парични средства съобразно с обстоятелствата.*

¹¹³ История внешней политики России. Первая половина XIX века. (От воин России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.) М., 1999, 136–137.

остриета“. Формално Каподистрия и Неселроде си поделят задълженията и първият след Виенския конгрес отговаря за балканската политика на Русия. Но когато гръцкото въстание започва, той излиза в безсрочен отпуск и заминава за Швейцария. Върху плещите на по-сдържания и консервативен, по немски „педантичен“ граф К. В. Неселроде пада тежестта да изведе Русия от очертаващата се криза. Необходимо е известно време за навлизане в „детайлите“ на ситуацията (дори за организиран работохолик, каквато слава се носи за графа). И е логично той да не е запознат с лицата, пряко ангажирани в „двойна“-та дипломатия (прилагана от векове чрез паралелни тайни структури, *чиито агенти обикновено не са известни дори на акредитираните посланици*¹¹⁴), водена от Великите сили, в частност от Русия, в региона. В случая обаче е важно да се реагира бързо и публично.

Петте секретни депешни до граф Ланжерон от 2/14 април 1821 г. коментират различни „злободневни“ въпроси. Неселроде пояснява, че наличната информация не буди съмнение относно факта, че *Филики етерия* е организация, чиито членове се намират в южните провинции на Русия, граничещи с Османската империя. Над тях по заповед на Александър I трябва да се установи надзор (да не забравяме, че по това време въстанието продължава с пълна сила във Влахия и Молдова и тепърва се разгаря в Гърция и тази мярка изглежда не просто закъсняла). Една от депешите отделя специално внимание на намиращия се в Букурещ *руски търговец* Димитър Мустаков, който се разглежда като един от подстрекателите на въстанието във Влахия. Явно „на страха очите са големи“, защото от името на Александър I статсекретарят нарежда в случай, че той *се появи в южните руски губернии*, незабавно да бъде арестуван и Ланжерон да представи подробен отчет за *съдебното следствие*¹¹⁵. Почти е сигурно, че такова не е провеждано. И то не само, защото набеденият за един от главните етеристи Мустаков не се е появил в Южна Русия...

ЕПИЛОГ

През май 1821 г. руското Външно министерство взема предпазна мярка за обезпечаване личната безопасност на генералния консул в Букурещ и за съхраняване на неговата архива и му дава указания да се премести за неопределено време на територията на Австрия, в Сибиу. Интересно е да отбележим, че въпреки донесенията по адрес на Димитър Мустаков, той е покровителстван от консула Пини и заминава заедно с другите чиновници

¹¹⁴ Полк, У. Цит. съч., 368–369.

¹¹⁵ Внешняя политика России... Т. 4 (12)..., 639–640, б. 63.

от генералното консулство. Макар да живее в друга сграда и често свободно да прихожда в Брашов, където вероятно участва в работата на сформирания българско културно общество около Васил Ненович, той продължава безпрепятствено да изпълнява задълженията си на представител на Милош Обренович и да осъществява важна посредническа роля при връзките на последния не само с руските представители. Но също така и с Михаил Герман, по това време важна фигура в преговорите между сръбската депутация (задържана поради събитията в Цариград) и Високата порта¹¹⁶. А когато в края на 1822 г. Пини е заменен от Минчаки, то с писмо от средата на февруари 1823 г. Милош Обренович му препоръчва като *сръбски депутат* отново Димитър Мустаков, чрез когото да поддържат връзка¹¹⁷.

Вярно е и друго – кореспонденцията на сръбския княз с Димитър в този период е стриктно следена и проверявана от чиновници в руското консулство. В част от тези руски донесения той е отбелязван като *грък*, а Марко Георгиевич – като *сърбин*. Въпреки тези неточности, благодарение на добросъвестното проследяване на писмата днес историците могат да четат подробности от тях. Кореспонденцията потвърждава, че сред задачите, които Милош възлага на Мустаков, докато е в Сибиу и Брашов до началото на 1826 г., продължава да присъства събирането на информация за намеренията и действията на сръбската емиграция в Бесарабия. Димитър посредничи и когато Милош изпраща пари до различни личности. Документите са запазили интересна, макар и частична, информация за финансовите средства, които минават през ръцете му при изпълнение на отделни поръчки или като лично заплащане¹¹⁸. А в началото на 1825 г. сръбският княз, притеснен от очертаващо се недоволство сред определени среди в Сърбия срещу неговото управление, замисля да изпрати Д. Мустаков в Петербург, за да отнесе лично на граф Неселроде негово писмо. Тази мярка не е одобрена от Русия с формалния претекст, че заминаването му би направило впечатление на Портата и той не получава необходимия паспорт¹¹⁹.

¹¹⁶ Внешняя политика России... Т. 4 (12)..., с. 197, д. 74, 318–319, д. 117, 647, б. 81, 650–651, б. 96, 666–667, б. 154 и др. За българската емиграция в Брашов и съседния Сибиу и за проектите, които се обсъждат там през 20-те години на XIX в. вж.: Маслев, Ст. Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. – Изв. на Института за история, 19, 1967, 215–216; Бур, М. Писма на книгоиздателя Васил Н. Ненович в Будапещенските архиви (1824–1826). – Изв. на Института за литература, 21, 1972, 219–220; Кларк, Дж. Цит. съч., 76–89, б. 43; Селимински, И. Цит. съч., 358–365; Бояджиев, П. Букурещки съвременници..., 11–20.

¹¹⁷ Внешняя политика России... Т. 5 (13)..., 113–116, д. 48, 691–692, б. 67, 692–695, б. 69.

¹¹⁸ Пак там, 270–272, д. 107, 720–722, б. 146, б. 148, б. 149; Крестий, В., Н. Петровий. Цит. съч., с. 26, 121, 153, 162, 278, 308–309, 445, 516; Гаврилович, М. Милош Обренович. Къ. III..., с. 3.

¹¹⁹ Внешняя политика России... Т. 6 (14)..., 727–728, б. 43.

Изреждането на факти и събития може да продължи с изясняване ролята на Мустаков по време на руско-турската война от 1828–1829 г. Възможно е да бъдат проследени и отношенията на Димитър Мустаков (и брат му Христо) със сръбския княз до 1839, а също и до смъртта на Димитър през 1842 г., когато Милош живее в емиграция, но не се е отказал да се върне на сръбския престол. Всички тези въпроси обаче ще бъдат разгледани в друг материал.

Тази статия очертава образа на Димитър Мустаков и началната му политическа кариера по-скоро като щрих, отколкото като пълноценен портрет, в който има повече въпроси и по-малко отговори. Но от изнесеното е безспорно, че около личността на непознатия все още Димитър са фокусирани интересни събития от балканската (и родна) история, които чрез разработването на биографията му тепърва ще се осмислят.

ABOUT AN *AGENT* OF PRINCE MILOSH OBRENOVICH. AN ASPECT OF THE POLITICAL CAREER OF DIMITAR MOUSTAKOV

VANIA RACHEVA

We gather, juxtapose and analyze the sketchy biographical data on Dimitar Moustakov, one of the five sons of hadji Ivan Moustakov, Gabrovo native trader emigrant. The article comments on the education Dimitar might have received in the capital of Vlachia at the beginning of 19th century and figures his family background and circle of friends. We allude to his diverse interests in economics, politics and philology, his ventures and his practice as lawyer. So Dimitar Moustakov is presented as nationally conscious Bulgarian who lives in a cosmopolite between-imperia space.

But the main topic is our attempt to minutely follow and clarify the character of his initial involvement with the prince of Serbia Milosh Obrenovich at the beginning of the second decade of the 19th century and his political career as Obrenovich agent. The article implies the difficulties which accompany the research on certain areas of Balkan history and leaves open directions and possibilities for future complementing of the biography of this interesting and not well studied historical man.